

A/C. NO.	NEW	196	OLD	161
FOLIO	053			

TITLE

उत्कलखण्ड
ಉತ್ಕಲಖಂಡ,

उ॰मि॰ श्रीगुरवे नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ नज्ञाने श्रीज्ञाने विवरितुमिह ग्रंथगहने समर्था नैवार्थानधिगमयितुं निर्मितिरपि ॥ तथाप्येतावत्साम
१ र्थ्यं किल विशां सामहमिह प्रवृत्तोपज्ञस्मिंस्तवचरणसेवैव शरणं ॥ अथेति ॥ इह शब्दस्यानंतर्यवचनत्वेन तत्र चावधित्वेनोपस्थितस्यो
पमाननिरूपणस्यैव प्राप्तत्वात् तस्य च सिद्धत्वोपस्थितौ वर्त्तमानार्थकलट्प्रत्ययांतत्वेनोपस्थितेनुपपत्तिरितिनिरूपणे सिद्धसाध्यसमभिव्याहा
रस्थलेऽभ्यस्य हेतुहेतुमद्भावस्य ॥ उपमाननिरूपणानंतरं प्रतिबंधकजिज्ञासापगमे [illegible] वसरस्य वा ॥ संगतित्वसंख्या ॥ उद्देशोपि साध्य
तत्संमतेरेवबीजत्वादिति ॥ नचोपमानशब्दयोरुपजीव्योपजीवकभावो नियामकः ॥ समानविषयकशब्दस्योपमानोपजीवकत्वात् ॥ न तूपमाने
पि तथा ॥ तस्य भिन्नविषयकशब्दोपजीवकत्वात् ॥ अतिदेशवाक्यस्य तु उपमानविषयीभूतगवयत्वविशिष्टागोचरत्वात् ॥ यत्तु कीदृग्गवय
इति प्रश्नानंतरं यत्र चित्रलेखादिना तादृशपिंडदर्शनं तत्रैव शब्दापेक्षाया व्यभिचारान्नोपमाने शब्द उपजीव्य इति ॥ तन्न ॥ अन्यतः शक्ति
ग्रहे एवमुपमानापेक्षाया अपि व्यभिचारात् ॥ तत्रापीरगवयपदस्याभिप्रायिकशब्दापेक्षानियमाच्च ॥ शाब्दीतिन्यायादिति ॥ वस्तुतस्तु ॥ उपमा
नस्य मानतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन शब्दोपजीव्यता ॥ शब्दस्य तु त्वावांतरधर्मावच्छेदेनोपमानेन तथात्वं ॥ अत्र उपमानोपजीव्यतामादाय संक्रम राम॰
नियमः ॥ मानतावच्छेदकस्य विभाजकतयोपस्थितत्वात् ॥ न तु विभाजकशब्दत्वावांतरधर्मस्येति भावः ॥ प्रयोगेति ॥ प्रयोगो वाक्यं ॥ तेहेतुम १

तंपदर्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यः शाब्दः प्रमाणाज्ञानाद्दृष्टस्यार्थः। काकाक्षिगोलकन्यायात्। कीदृक्कृत्वा वृः प्रमाणमिति जिज्ञासायामुक्तं विशेषणा
स्य विधेयतया तात्पर्यग्राहकत्वस्य लक्षणात्वलाभाद्धा। व्युत्पत्तिबलात्। वृत्तितः। अर्थतत्त्वज्ञानमित्यत्रार्थशब्दोऽर्थप्रमाणमात्रपरतयात्तेन वा
क्यजन्यप्रतीतिविषयपरतया व्याख्येयः। तेन पदार्थतत्त्वज्ञानमादायायोग्येऽतिप्रसंगो मानादिति भूतपर्यंतविशेषणा। तेन भूतपदमहिम्ना
वाक्यार्थपर्यंतपरत्वलाभाद्र्थपदस्य। भूतपदेनेतरनैरपेक्ष्यव्युत्पत्तेनात्र सजातीयनैरपेक्ष्यस्य विवक्षितत्वेन यत्प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयो गे कर्तव्ये
प्रयो गप्रतिपाद्यज्ञानान्तरनापेक्षते इष्टस्य तावत्पर्यन्तस्य भूतपदस्य योग्यत्वेनार्थपदस्य वाक्यार्थपरतया वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वपर्यवसाना
त्। नहि वाक्यार्थज्ञानवत् पदार्थज्ञानमप्यर्थज्ञानान्तरानपेक्षं प्रयोगहेतुः। वाक्यार्थज्ञानस्यैवापेक्षणात्। अन्यथा पर्यंतपदस्य साकांक्षत्वेन वा
क्यार्थपरत्वे भूतपर्यंतविशेषणवैयर्थ्या ता। एवं सति शाब्दपदस्य लक्ष्यलक्षणयोरन्यतरत्राप्रवेशेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसंगादव्याहा
रादिनोपमयत्रतत्त्वेषु शब्दः क्रियते। रभूतपदमहिम्ना सामर्थ्यसहकृतत्वेनैवलभ्यतां। तेन प्रयोगहेतुभूतत्वं प्रयोगजनकसामग्री
सहकृतत्वं। न्यवतादृशार्थतत्त्वज्ञानेन प्रयोगातिरिक्तं किमपि जन्यते। अन्यसामग्र्या अन्यत्राजनकत्वात्। तथा च प्रयोगाभासमात्रव्यावर्त्त
पि तु मवशिष्यते इष्टस्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वेनतद्धारणः अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्निराकरणे कान्यत्राप्रसंगो येन लक्षणेपि शाब्दपदमनुपंजनीयमि

श०प्रि०
२

नितरंततमो ध्येवलक्षणांसमंजसमिति। एवंवात्रप्रयोगापदंवाक्यसामान्यपरामितेयेता वैतेवसमंजसेपदाकांक्षादिमत्तरतयोपवर्णितं
तत्किमितिनजानीमः। नद्यानाकांक्षादिवारणायतत्। तथाहि। द्विविधम्नाकांक्षा। स्वरूपायोग्यनन्यथाद्या। तत्राद्या। स्वप्रतिपाद्यवाक्यार्थप्रमिते
रेवनप्रसंगः। द्वितीये। संग्राह्यत्वत्वादेव। प्रमास्वरूपयोग्यत्वस्यैवलक्ष्यत्वात्। एवमनासत्त्वेपिप्रमास्वरूपयोग्यतामूलत्वान्नकश्चितदोषः। यदि च
प्रमोपहितस्वरूपमेवलक्ष्यं तदा स्वप्रतिपाद्यत्वमेवस्वजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वेनविवक्ष्यतामितिकिमनुपपन्नं। स्वजनितत्वस्वयोग्यकत्वा
भ्यांप्रतीतेर्विशेषणत्वेनोभयत्रपक्षेदोषाभावात्। सहकार्यभावप्रयुक्तेकार्याभाववतएवस्वरूपयोग्यतयाऽजनितप्रतीतेरपित्वसमयो
ग्यत्वात्। कारणापारवश्यजन्यत्वेवं सत्यतिप्रसंगएवनास्ति। घटोऽस्तीतिप्रतीतेरपिऽस्तीत्युच्चारणोत्तरप्रतिपाद्यघटास्तित्वज्ञानाजन्यत्वात्।
घटास्तित्वस्यतत्प्रतिपाद्यत्वान्नभिन्नविषयतयातदजन्यत्वाद्वा। एतच्चविसंवादिपक्षे। संवादेतुशुकादिवाक्यवदीश्वरीयतज्ञानजन्यतयाल
क्षणासत्त्वात्संग्राह्यत्वमेव। वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकं प्रयोगेयोग्यत्वात्। लाघवगतंयदितदातदेवलक्षणं। अन्यथाहेतुत्वाग्रहात्स्वे
क्षणाग्रहणाद्दोषः। प्रयोगत्वावच्छेदेनवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वग्रहेतत्रचतज्ञानेनत्वज्ञानत्वग्रहेणावविशिष्टवैशिष्ट्यनिर्वाहात्। वस्तुतः पक्ष
ता। वच्छेदकत्वेनैवतस्योपक्षयात्नलक्षणत्वं। अवच्छेदकत्वेनैवात्रलक्षणप्रवेशान्नहेतुतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिरेतत्क्रोडंजगतेतिनव्यर्थः

श०प्र०
२

श्री०मि० त्वशंकापि । नन्वार्थतत्त्वज्ञानजनकत्वमितिफलद्वारकमेव लक्षणं कुतो न कृतमिति वाच्यं । तस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वादिति दिक् ।
अर्थतत्त्वज्ञानं वा कार्यार्थतत्त्वज्ञानं । तच्चेश्वरोऽस्तीति वाक्यार्थतत्त्वज्ञानस्येश्वरीयस्याजन्यमन्यदप्ययोग्यं । तत्प्रत्यक्षस्यैकत्वादिति
अतिप्रसक्तमिति प्रयोगहेतुमत्तेति विशेषणं । तदर्थः प्रयोगहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् । स्वसमानविषयकत्वमिति स्वसमा
नविषयकवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजनकत्वे यथार्थवसितं । नचैवं सत्युक्तातिप्रसंगः । स्वांतर्भावादित्यपि वदंति । सौगतः प्रत्यवतिष्ठते ।। नन्वि
ति ।। न च शब्द इति । एतदप्रामाण्ये तद्विषयीभूतशब्दाबाधाद्यभावेन शब्दप्रामाण्याभ्युपगमात् । एतत्प्रामाण्ये तु साक्षात्स्वेतु भयथा विघा
घात इत्यर्थः । द्विविधं स्वप्रामाण्यं प्रमाजनकत्वं अप्रमाजनकत्वं चातेत्रे द्वितीयाभ्युपगमस्य विषयबाधनां तेपि प्रकेत्वेपि प्रथमेन तथे
त्याह ।। एतदिति । न च प्रमाऽजनकत्वे प्रमाणोत्थापकत्वमपि कथमिति वाच्यं । शाब्देन परार्थमात्रस्मरणात् तदसंसर्गाग्रहेणोक्तानुमाना
७ वतारसंभवादिति भावः । अनुमानं च शाब्दं प्रमाणान्तरापत्तये व स्मृतेर्व्यवहाराकारकं । अन्यथा प्रमाऽयोगव्यवच्छिन्नत्वस्यैव प्रमाकरणत्वप्र
यतया साध्याविशेषात् । न च शब्देन स्वगोचरप्रमाजननादसिद्धिः । तदन्यप्रमाऽयोगव्यवच्छिन्नत्वाभावस्यैव हेतुत्वात् । ननु तन्न किंप्रा
योगव्यवच्छिन्नस्वरूपत्वं लक्षणं । अपितु सव्यापारस्य सपरिकरस्य चरमस्य क्रियाऽयोगव्यवच्छेदकत्वं तच्चोक्तापेक्षितीत्याह ।। आकांक्षे
ति । नचैवं काकाकांतरातिप्रसंगः । उपक्षेपसत्करेपि निमित्तासत्करात् । अत एव नानानिमित्तसमावेशाद्विवक्षातः कारकपदप्रयोगः । न

श० नि० ३ यत्क्रियायाः कारणजन्यत्वेन मनोऽनुमानानुपपत्तिः। आत्मादिना सिद्धसाधनादिति वाच्यं। असाधारणकारणजन्यत्वेन तत्सिद्धेरि
त्याद्यन्यत्र विस्तरः॥ वैशेषिकः प्रसवति ष्ठते। तथापीति। न प्रमाणेति। लोके प्रमाणं तर्यतङ् इत्यर्थः। अनुमानत इति। अनुमानमात्रेति
साधकत्वादित्यर्थः। यथा। अनुमानतइति धर्मयोर्निर्द्देशः। ततसिश्चवत्तीपार्थः। तथा वानुमानत्वेनैव ततस्सार्थसाधकत्वादित्यर्थः। मीमां
सकोऽप्यवच्छिनत्ति वैदिकेति। तात्पर्येति। अत्र संसर्गज्ञानस्य वैकत्वे साध्ये तात्पर्यविषयीभूततद्विपाकर्मभावेनार्थान्तरमाभूदिति तात्पर्यवि
षयप्रकारकत्वं संसर्गविशेषणं। नचैवं स्मारितपदार्थस्य गोः कर्मत्वे तात्पर्यविषये तत्प्रकारत्वेनार्थान्तरसंभवइत्यपव्याख्यानं। तथा सत्यपि
ग्रामस्य गोर्विधेयत्वाधिकरणत्वप्रकारे तात्पर्यविषये तत्त्वपि संभवनियमादिभेदभिन्नसंसर्गस्य बहुविधतयैकत्र प्रयोगे तात्पर्यविषयीभूतेनाप
रेणार्थान्तरतादवस्थ्यात। सविशिष्टवैशिष्ट्यमेकत्रक्षपमित्यादि संसर्गभेदेपि द्रष्टव्यमित्यत्र वाधादेवनप्रसङ्गः। तदप्रतिसंधानएव विशे
२ षणानुसंधानात। अन्यथा प्रकारविशेषणस्याप्यनौचित्यात। उभयोः संसर्गयोर्युगपज्ज्ञाने तात्पर्यवशादेवान्यतरज्ञानस्यैवाकूपजनकत्वे
न तात्पर्यविषयत्वं विनावाधाभावाच्च। नचतात्पर्यविषयत्वमेव सतिसंसर्गविशेषणं वाच्यं। तथा च सतिसंसर्गस्य बहुप्रकारकत्वे पौनरुक्त्यमिति
मग्रंथविरोधइति पुंसां। तत्र बहुप्रकारकत्वस्य बहुविधार्थकत्वात। नचैवं संसर्गानुमानानुपपत्तिः। तात्पर्यविषयत्वग्रहस्य संसर्गविशेषणो राम
पस्थितिनिबंधनत्वेन प्रागेव तदुपस्थितेरिति वाच्यं। घटकर्मत्वे आनयनक्रियात्वे तात्पर्यमित्यादिना प्रत्येकं तात्पर्यग्रह संभवात। वस्तुतः ३

ता। तद्‌ पिना घट पदार्थक मेल्वेतात्पर्यमित्यादिनैव ग्रहात्। अत एवैसें चैव पदार्थक मेल्वेतात्पर्यमितितात्पर्य ग्रहे ल्नवणापरेणार्यांतरेमा
म्ऽदितिस्मारितत्वेपदार्थविशेषणां। तदर्थस्ता। नतत्कारणाकस्य [redacted]
त्ति विषयत्वमात्रं। अपि तु तदुच्चारणात् तात्पर्यविषयत्वं। अतो विशाकलितपोरेवपदार्थसंसर्गयोस्तात्पर्यग्रहइति न तु विशिष्टतात्पर्यग्रहइति
न तु दर्थमनुमानस्यैव विशिष्टोपस्थितिरभ्युपेयेति न किंचिदनुपपन्नं। धूमोस्तीति वाक्यस्य वह्निपरस्यापि वह्निसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमाहत्यमा
सेनास्तीतिपदार्थपदापार [illegible]। तु स्पष्टं हि त्रिविषयाभिधायकत्वेन धूमपदस्य चवह्नौ लाक्षिलक्षणा योरप्यतस्याभावेन प्रसंगाभावात् नापदच
प्रमायरमभ्यर्थार्थासिद्धाव प्रवर्तकत्वसमाने। परस्परपदं चेतराणीयो। अन्यथार्थीतिरतोदवस्थ्यापाते। अतएवहेतुस्थकरेवपदमुक्तमितिव
ध्यतो। एतेनव साध्यपदापि सर्वत्र नापेक्ष्यते। क्वचित्संसर्गज्ञानसाध्यत्व एवार्थसिद्धेः। तथापीदं साध्यं सर्वत्र संभवतीत्यभिसंधायोक्तमिति। तथाच नि
र्गे लितः साध्यार्थः। तात्पर्यविषयपदार्थप्रतियोगिकतात्पर्यविषयतदुभयपरस्परसंसर्गप्रमापूर्वकाणीति सर्वं स्वस्थं। आकांक्षेति। अत्रोपमे
ती स्यात्। राजः पुरुषः इत्यादिपदकदंबे व्यभिचारवारणाय आकांक्षाविशेषणं। [illegible] वह्निनासिंचतीत्यादौ व्यभिचारवारणाय योग्यतावच्च पलिंग
विशेषणं। तथा चोदाहृते यदिसातदा भगवत्संसर्गप्रमासत्वादेव न व्यभिचारः। अपरथा हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यं। तत्र संसर्गप्रमाया
म पितास्य याभावेन विशेषाभावात्। [illegible]हितत्वात्। तात्पर्यं तत्तदुच्चारयितुः ज्ञाते न पुत्रान्वयपरतया राजपदाभिलापात् नापि भगवत्तत्तारिच्छायाः सत्वा

स्य

शा॰ मि॰ ४ न्वे

अविषयकत्वेन राजपुरुषसंसर्गस्य वाक्यतोऽप्रतीतेः न प्रोद्धरतेदिष्टाया अभावात् [illegible]याकांक्षायास्तत्र संभवः। राजपदस्य पुरुषपदव्यति
रेकेणा[illegible] यानेनुभावकत्वाभावात् इत्थमेव घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावपि व्यभिचारोऽस्तीति निरस्ता। पार्थिवं विशेष[illegible] आदिपदा
दासत्तिरपि दृष्टव्या। सा चाव्यवहितान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरूपा। [illegible]नीलो घटो द्रव्यं पटइत्यादौ नीलपदयोराकांक्षयो [redacted]
ग्यतासत्त्वेप्यासत्त्यभावे नैवार्थप्रत्यायकत्वाभावात्तदुक्तौ सामग्र्यवत्तात्स्यो भावेन वक्तुश्च नीलघटयोरेवान्वयतात्पर्य विशिष्टाभावसत्त्वेपि म
व्यभिचारः। तात्पर्यमपि हेतौ प्रवेशनीयं। तेन शुकोदीरितप्रत्यायकयोग्यवाक्ये न व्यभिचारः। तात्पर्यगर्भहेत्वभावात् [illegible]वात्राकांक्षैव नास्तीति
वा[illegible]। तथा सत्यासत्तेरहेतुतापत्तेः। किं बहुना नीलमित्यनेनतरमतिचिरेणापरपदाभिलापेशुकेन अमेनवाहृतेकागतिस्तत्र नीलस्यान्यान्वित
त्वेना[illegible]कांक्षासत्त्वस्यावश्यकत्वात् [illegible]वंवग्रहणं च परस्परप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनाकांक्षादीनां प्राप्तुं [illegible]न्यप्रतियोगिकाकांक्षा[illegible]तापदेन अतात्य द्वि॰
र्यविषयान्योन्यसंसर्गप्रमापर्वकेण व्यभिचारो न भवति। [illegible]परंत्वस्वरूपाख्यानपरं। अन्यत्राकांक्षादेरभावादिति [illegible]। तात्पर्यमिति विशेषणप्र
वेशात् अनेकांतिकं मा भूदिति हेतौ कांक्षाविशेषणं। संसर्गप्रमागर्भसाध्ये व्यभिचार इति हेतौ योग्यताविशेषणं। स्मारितेत्यसत्याव्यवहितस्मारितार्थ ए॰
कतेयाः नासत्तेर्व्यभिचारवारणाय सत्ति विशेषणमित्येवमन्यथा[illegible]। शुकवाक्यस्याप्रत्यायकस्य तात्पर्यगर्भाकांक्षाविरहादेव न तत्र व्यभिचारः। [illegible]सा ५
कां[redacted] क्षादित्रयं साध्ये प्रवेशनीयमित्यपव्या[illegible]। उक्तक्रमेणैव तत्स्यवेशनानन्तरप्रवेशानौचित्यान[illegible]॥घर

मानयेतिवाक्ये यथोक्तसकलविशेषणागमे साध्येपि परानयनसंसर्गधीपूर्वकत्वेनार्थात् पदार्थे पदस्य प्रहृतपदार्थपरत्वाभावात्
वत्वसमानविषयकेति विशेषणापूरणीय। नन्वानाकांक्षादिस्थलेषु स्वसमानविषयसंसर्गधीजनि स्वस्यावोधकत्वेन तद्विषयाप्रसिद्धेरि
ति तत्र व्यभिचारवारणाय आकांक्षादीति विशेषणं। नन्वसाकांक्षादिस्थलेपि आकांक्षाद्यज्ञानेनार्थावोधकेषु व्यभिचारः। स्वार्थं हीदमनुमानं। तथा च
हेतुग्रहसत्वे साध्यसत्वात्। अन्यथा व्यभिचारग्रहे साउभयथाप्यनुमितेरसंप्रतिबंधात्। न च व्यभिचारिलिंगजन्यत्वेनाभासतापत्तिः। साध्यवति
साध्यानुमितेर्विषयावाधेनाभावसत्वासंभवादिति युक्तः पंथाः। तदुभयसंसर्गप्रतीत्युद्देश्यकमित्याकारकतात्पर्यग्रहः। ननु आकांक्षादिमत्व
ज्ञानमंतरेण तथाग्रहः संभवति। यद्धि वक्ता यत्साकांक्षं यदासत्तमुच्चरितं विषयावाधेन संसर्गप्रमापूर्वकत्वं तत्तु शक्यते न त्वन्यथा यत्साकां
क्षादिकं वाक्यमुच्चार्यते तेन तत्संसर्गे तत्तत्सर्वानुमानात्। तथा चैतावच्छिद्रेषणेन विना व्याप्तेरेवाग्रहान्न दोषकयित्वेन सार्थकता। अन्यथा
५ तात्पर्यविषयसंसर्गबाधकप्रमाविरहस्त्वयोग्यतामात्रस्य हेतुविशेषणत्वे व्यभिचारशंकापि नो विशेषणांतरमनुसंधेयेत। व्याप्तिग्रहे
कत्वे तु भवति सार्थकता तत्पि किंचित्। घटमानयेति। ननु तत्रापि कथं साध्यसिद्धिः। दृष्टांतांतरसत्वात्। इत्यमनादित्वस्य परत्वादिति भावः। ननु
रेति। ननु तत्रापि योग्यतावत्वेन पूर्वमेवायात्तत्संसृष्टार्थाभावादेवेति भावः। संसृष्टत्वस्य अर्थविशेषणत्वे दोषमाह। संसृष्टेति। असिद्धे

मि॰ ५

अनुमितेः एवमप्रतीतं।संसर्गस्य प्रतीतिविशेषणत्वे दोषमाह।संसृष्टेति।अत्र यदि योग्यताऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वात् तत्राह।अनाप्ते
ति।यद्विबाधकाभाववत्त्वं तत्राह।अनाकांक्षेति।ननु किं तात्पर्यविषयत्वेन साध्यविशेषणेनेत्यत आह।संसर्गस्येति।सत्यामिति।अर्थो हेतुश्चेत्यु ते
वेदे वेति मतस्य।ननु मतस्त्वर्थो नेह संयोगादिरित्यत आह।मत्वेति।लिंगतयेति।अत्र ज्ञापकत्वमात्रे साध्यलिंगतयाद्युपपर्यवसितत्तन्मतो प
न्यासः।न च तत्र भवति साध्ये सिद्धसाधनेनानन्वितशाब्दार्थकविवादे इदमनुमानं किं नाम प्रवर्त्तकं।तथा च शब्देन शब्दविषयाऽर्थप्रसाधः किंतु प्रकृता क
नुमानेनेति न स्वतंत्रः शब्दः प्रमाणमिति किं तत्र सिद्धसाधनेनेति भावः।एवमग्रेप्यनुमितिग्रहणं।स्वरूपकथनायः।नैवमन्योन्याश्रयः।का न व
काद्यः।ज्ञापकत्वमाध्येपक्षोपलंभे तत्र न स्यात् तत्रोगोतिवत्स्नाग स्याल्लिंगतयैव तत्तत्संभवात्।यद्वा।ज्ञापकत्वमाध्यापदेवं यमन्योन्याश्रयत्वं का।सा
ध्यत्वेऽनुमितिरनुमितेरेव च साध्यमिति।तन्नैव जनकत्वं च न साध्यमपि तु यीमात्रजनकत्वं।तच्च पूर्वं प्रसिद्धमेवेति पूर्वपूर्वानुमितौ तात्पर्यरा
र्थ इति।अर्थासिद्धेरिति।तथा चार्थसाधकः शब्द एवमानमिति भावः।पक्षधर्मत्वमित्यर्थः।तस्यैव निष्कंपप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति।नैव अ
नाप्तोक्तेर्नैव।अत्र विबाधकाभावस्य योग्यतात्वेऽपि न हेतुरस्तीति न व्यभिचारः।तथाप्यन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वयोग्यताभिप्रायेणेदं दूषणं।आ राम॰
चार्याणां तस्यास्त्वयोग्यताया अभ्युपगमात्।अपरं चानुमानस्य तद्रूपत्वात्।यद्विवोक्त्या योग्यता लिंगविशेषणं।तदाप्रमाणकत्वस्यप्रमासत्त्वहत् ५

२ रर्थज्ञानमेवेति ज्ञानविशेषणीभूतार्थानुमितिरर्थसिद्धिर्भवत्येव।तथाप्यर्थज्ञानानुमित्या वास्तवो यमर्थ ईदृश इत्यवधारणाभावेनार्थासिद्धिः २

प्रयोगफलस्य साध्यतायां तावत् स्वव्याप्यतयाऽकांक्षादिकं विशेषणामनुपयन्नं। फलोपधानसाध्येव्यभिचारात्ऽअनुमितेरेव साध्यत्वात्तदसंतो
साध्यप्रसिद्धिस्तस्याश्चसंसर्गोऽन्योन्याश्रयाच्चेत्यपितात्पर्यं। ननुसंसर्गासिद्धिःकथंयत्नमानेऽत्यतआह। ज्ञानेति। प्रमात्वप्रज्ञाने ऽवच्छेदकतया। विशे
षणात्पेत्यर्थः। ननुसंसर्गविशेषधीःप्रवर्त्तिका। नचातोऽनुमानात्सेतितदर्थंशब्दप्रमाणमंगीकार्यमित्यतआह। संसर्गश्चेति। तथाचस्मारितपदार्थ
विशेषितसंसर्गस्येवज्ञानविशेषणत्वादनुमानतएवतत्सिद्धिरपीतिभावः। ईश्वरस्येति। तस्यप्रमात्वानेऽसार्वज्ञ्यमतउपशामहेतुत्वज्ञानाद्यनुपदे
शकत्वंचेति। भ्रमत्वे भ्रमविषयविषयकज्ञानत्वेन भ्रांतत्वापत्तिरित्यर्थः। ननुईश्वरे किंभ्रांतत्वमापाद्यते यद्यमद्विषयकज्ञानवत्त्वंतदेष्टापादं
। अथधर्म्यधिकरणप्रकारकज्ञानकत्वादितदाबाधइत्यत्रैवदोषात्तमाह। इदमिमि। ननुशुक्तिबाधदर्शनेइष्टापत्तिस्तद्दर्शनेनैवतदेवप्रतिबंध
कमितिवाच्यं। विशेषदर्शनेनापिइष्टतावच्छेदकप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिनःप्रवर्त्तकज्ञानस्याविघटनेनप्रवृत्त्यप्रतिबंधादितिभावः। सिद्धेति
। भ्रमविषयकत्वेतावद्भ्रमविषयकज्ञानत्वंवाच्यं। तस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। तथाचतेनभ्रमत्वेनसाध्यं। उभयतोव्याघातात्। यदिभ्रमविषयःसत्त्वे
दात्तद्विषयत्वंविरुद्धं। अन्यथासत्यतादापदपिलिंगज्ञानंतदपिभ्रमस्यैवेतितेनकथंभ्रमत्वसाध्यंभ्रमत्वसिद्धेर्यथार्थायाःसिसाधयिषितत्वादित्यर्थः। भ्रम
त्वंभ्रमत्वव्यवहारः। क्रमेति। शुक्त्यादौनामसर्वेषांपारमार्थिकत्वादित्यर्थः। तथाचास्तद्विषयत्वमसिद्धमितिभावः। किंतिति। प्रवर्त्तकमपितन्नस्यकारक

विषय

शा॰चि॰
६

मितिनोक्तातिप्रसंगइतिभावः। अधिकरणं। किंचिदितिशेषः। अन्यथेति। अप्रमानुव्यवसायादेरपि व्यधिकरणप्रकारकत्वइत्यर्थः। यथा अप्रसविषय
त्वेन अप्रमायाविषयाव्यवस्थापकत्वइत्यन्यथार्थः। आतुच्छेदइति। अप्रमावगाहिनोऽप्रांतत्वात। अन्यथात इवविषयकत्वात् उभयथापितन्नेत्वा अप्रमि
प्रमितिर्भ्रमोच्छेदइत्यर्थः। ननु संसर्गज्ञानमात्रेन साध्यमपितु प्रमेयत आह। योग्यतेति। साध्याभावसत्वेपि हेतुसत्वान्न व्यभिचारइतिभावः। अत एवेति
पत्रविशेष्याभावादेव संसर्गप्रमाविरहेपि सत्वादिनिते चापि हेत्वभावादेव न व्यभिचारइत्यर्थः। अनुवर्तितज्ञानवाक्यार्थाबाधोपयोग्यता। नचैवं तत्रैदेतु
रत्तिये न व्यभिचारः स्यादित्यत आह। कथंचेति। भवदुक्तस्य ज्ञानावच्छेदकतया संसर्गस्य तद्विरूपस्य प्रकारस्य तत्रासंभवादित्यर्थः। अत एवोक्तेत्वन
ज्ञानानुमानासंभवादिति। तथा च संसर्गप्रमानुरोधेन शाब्दएव मानमंगीकर्तव्यइतिभावः। ननु यत्र शाब्दः प्रमाणत्वपाऽभिमततत्र तदनुमानमप्यावा
च्यं। तथा च यदीदृशस्थले शाब्दस्याप्रामाण्यं तदावर्तनीतेति योग्यताविशेष्याणानवर्तन्यमिति योग्यताग्रभेहेतुसत्वादीश्वरप्रमारूपसाध्यसत्वाच्चानु
त मानमक्षतं। यदि च नप्रमाणं दोक्तविशेषणगर्भयोग्यताघटितहेत्वभावे ऽनुमानसामग्र्यभावादेव नानुमानमित्याह। गृहीतेति। आकांक्षेति। अतो न
लिंगविशेषणत्वानुपपत्तिरितिभावः। नाहेति। अनाप्तज्ञानाकांक्षायोग्यविषयकशाब्दबोधानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु मानसार्थज्ञानज्ञानत्वेन प्रवर्तकता
किंत्वर्थज्ञानत्वेनैव तत्र यथार्थज्ञानज्ञानेपि तदा तत्प्रवर्तकत्वमक्षतं। नचैवं भ्रान्तिजन्यप्रवृत्त्यापत्तिः। इष्टत्वाच्छेदकधर्मप्रकारकविषयत्वेच्छा स्याव

गप॰
६

गाहिज्ञानत्वेन लाघवेन प्रवृत्तिजनकत्वात्। ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वादिना। गौरवात्। न च तत्तानविशेषणात् तथा रजतत्वावगाहि
व नोऽप्रमानुव्यवसायस्य स्यात् अंशाविषयविशेषणात् तथा तदंशाग्रहणमस्ति। मनसो बहिरस्वातंत्र्यात्। अन्यथा स्वतःप्रामाण्यग्रहापत्तेः। अत
पि एवात्र रजतत्वमित्यंशे धीः प्रवर्तिका। न च तदसिद्धमनुभवयुक्तिभ्यामानुमानोपमानस्या[illegible]नभ्युपगममात्रेणानपवादात्। अस्ति चेह प्रमा एवं क
त्वे साध्ये प्रमात्वस्य वक्तृसत्ताहेशार्थकत्वपर्यवसायिनो रजतत्वांश्रय[illegible] पर्यन्तावगाहिनो ज्ञानस्य प्रवर्तकरूपवत्तेतिज्ञाद्यपेक्षानप्रहृतपर्थम ल
पि। यथा च प्रमात्वग्रहो न प्रवर्तकः किं त्वर्थविशेष्यकं तदुत्तरतानमेवेति प्रागुक्तेन विरुध्यते तथा तद्व्याख्यानावसर एव प्रपंचितं। अत ए
व एतेनेति गतार्थ। तत्रापि प्रवर्तकत्वानुरोधेन प्रमोद्देश्यकत्वपर्यन्तस्य विवक्षितत्वादिति एवोपरितोषणाहृ। किंचेति। भवदुक्तप्रवर्तके
सामग्र्यपि नास्तिद्युतावच्छेदकानुपस्थितेरिति भावः। [illegible]स्येवेति। एवं प्रकारः शब्दादनुमानाप्रसापितः प्रतीयते तत्रैव प्रामाण्यापादि इत्यर्थः।
। इदं च समाधिसौकर्याद्युक्तं। वस्तुतस्तु। तत्रानुवादकत्वेपि सार्वत्रिकेत्वादृशानुमानानवतारात् तैवनैव पूर्वकत्तानुमानं तत्रैव मानत्वस्यावश्या
भ्युपेयत्वात्। [illegible]गृहाणामिवास्माकमप्युक्तानुमानं सामग्र्याः प्रविषयिनत तत्सर्वत्र नियमः। [illegible]तात्पर्यग्रहहेतुत्वान्नैष्वेति वा[illegible]। तल्लिंगप्रक
रणादिनैवान्यथासिद्धत्वात् तद्धेतुत्वस्यैव वाच्यत्वादिति। [illegible]ष्टतावच्छेदकप्रकारेण पक्षतावच्छेदकेन विशिष्टे पक्षे साध्यसिद्धिरस्त्विति नो

शा०मि० तद्दोषद्वयावकाश इति मनसि कृत्वाऽनुमानांतरमाशंकते । नन्विति । रजतानयनादयो विशेषापस्थिता इत्यर्थः । तात्पर्येति । तात्पर्यविषयः
१० संसर्गो घटसंसर्ग आनयनसंसर्गः पटसंसर्गो दर्शनसंसर्गश्चेति घटं पटमानय पश्येति वाक्ये घटानयनपटदर्शनपरे वैपरीत्येनार्थांतरं
मा भूदिति मिथ इति विशेषणं । तेन पयोराकांक्षादिकं तत्संसर्गः पर्यवस्यति । न चैवमेयत्वे मेयत्वमित्यत्र मिथोर्थाप्रसिद्धिः । तत्सदार्थपक्षका
नुमाने मस्यानुपादानात् तावतातो यन्निरूपितमाकांक्षादिकं यत्र तत्र तत्संसर्ग इत्येव सामान्यतो व्याप्तिर्मिथःपदेन सूच्यत इति भावः । आ
कांक्षेति । अत्रेतीत्या अर्थाप्रसापकनिराकांक्षानासत्र शुकवाक्यादौ तासर्पगर्भसाध्याभावेन मा भूद्व्यभिचार इत्याकांक्षादिकं विशेषणं
पूर्ववदिति । ननु योग्यतापदेन शाब्दधर्मा विसमं हेत्वंतरमाह । योग्यतेति । ननु बाधकसत्त्वेऽपि तद्वाक्ये योग्यतैव । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वा
दित्यत आह तज्ज्ञानेति । तत्र योग्यतासत्त्वे तज्ज्ञानस्य प्रमात्वापातादित्यर्थः । तद्व्याप्येति । ज्ञिता सा विषयज्ञानानुत्पादरूपेत्यर्थः । बाध
केति । संसर्गाभावप्रमाविरह इत्यर्थः । अव्यवहितेति । तदुपस्थितिप्रतिकूलोपस्थित्यपतानंतरितत्वमित्यर्थः । अन्यथैकपदार्थोपस्थि रम०
त्यनंतरमव्यवधानेनापरपदार्थोपस्थितेरसंभवः । अपरपदार्थोपस्थितेस्तदुपस्थापकपदोपस्थित्यादिभिर्व्यवधानादिति । अबाधमिसा १०
द्युपलक्षणं विशिष्टज्ञानमात्रप्रतियोगिकाभावात्मकाकांक्षाया असंसर्गाग्रहरूपाया योग्यताया विशेषणाज्ञानरूपायाश्चासत्तेश्च सामान्य

तएवस्वरूपसत्त्वेनज्ञनकत्वकल्पनाद्वेऽस्यापि दूषकत्वं। विपर्ययेयइति। व्यतिरेकनिश्चये इत्यर्थः। तेन यत्संशयो व्यतिरेकनिश्चय
श्चयप्रतिबंधकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्याकांक्षानिश्चयः कारणमिति भावः। एवं सति। अपि अर्थोपस्थापकेदाव्यवधानरूपा। तथा च व्य प
वहितोद्बुरितेप्यव्यवधानप्रमाघटनान्वयबोधस्तत्रा सन्तेऽप्यवश्यं तानप्रयोजकमित्यतामांलिंग विशेषणतेति दूषकत्वं। ननु योग्यता
निश्चये तु मंशकातत्कथं लिंगविशेषणमित्यत आह। योग्यतायामिति। योग्यतायाबाधकाभावरूपायाः अनुमाने संदेहे साधारणेनैव ज्ञानं
प्रयोजकं साध्याभावसंदेहात्मिकायास्तस्याः पक्षतारूपत्वादिति भावः। ननु साधारणेन रूपेण तादृशहेतुतायदि निश्चयोपि कश्चि
च्चिद्धेतुर्नचैवमित्यत आह। येति। ननु तन्निश्चये शाब्दात्कथमर्थप्रत्ययइति वाच्यं। प्रसक्षावगतेप्यनुमित्सावतशाब्देनजानीयामिती
च्छायाः सोलभ्यनाकांक्षासत्त्वेहत्वतराभावस्यदुर्वचत्वात्। अतएवठितीपदटीकायांस्वोक्तेशब्दस्यस्वप्रत्यर्थपत्तिपादकत्वसिद्धान्ति द्वितीयसूत्रटीकायां
ते। ननु कथं योग्यतासंशयेपिकोधप्रमितेरित्याशंकायां प्रकृतफक्किकाव्यतारणा। तद्वा। संदर्भविरोधात्। केचित्तु अग्रिमग्रंथविरोधा
ध। ननु वाकांक्षादित्रयस्वरूपसदेवप्रमाजनने तेन तु शाब्दप्रमा नौ अशाब्दस्यलेश्वतप्तवाधाभावाभावादेवप्रमानुत्पादात्। यत्संशयइत्या
दिनियमश्चाव्यभिचारज्ञानप्रतिवध्येव्याप्तिग्रहएवव्यपिचारि अव्यभिचारसंशयः स्व्यभिचारसंशयात्मनोव्यतिरेकनिश्चयस्यचव्य

रा०मि०
८

भिचारनिश्चयात्मनो व्याप्तिज्ञाने प्रतिबंधकत्वात्। अव्यभिचारनिश्चयस्य च तत्राहेतुत्वात् ग्राह्याभावानवगाहित्वविशेषणोपात्तं चायइ
तिव्यर्थ। तथा वर्तनीयये योग्यतासंशयस्यापि ग्राह्याभावावगाहित्वादिति अपीत्युपन्नाह। विशेषेति। यदि तत्र यप्रमाजननेनैतत्तदा तत एव ज्ञा
नमावश्यकमिति भावः। ननु तत्त्वयं न तथा गौरवात्। किंत्वाप्तोक्तत्वमेवेत्यत आह। आप्तोक्तत्वस्येति। गौरवात्। पटुकरणत्वादिप्रवेशात्। इद
मपि वक्तृगतमनुकृष्योक्तं। वस्तुतस्तु प्रामाण्यप्रयोजकत्वेन तदेव ज्ञातं तच्च मिलितमाह। पदस्मारितत्वादेव संसर्गसिद्धिरित्येतावतापि सिद्ध्यत्ये
वतदभिमतमिति स्मर्तव्यं। ज्ञायमानेति। प्रामाण्यप्रयोजकत्वं प्रमायाधानप्रयोजकत्वं तत्तु मिलिताकांक्षादीनां मिलितव्याप्तिपक्षधर्मतादीनां
मिव तथा च तत्तदंशे तेन मिलितानामाकांक्षादीनां ज्ञानं हेतुः। तच्च न यथा चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षादिसमुदायेऽगतमतो ज्ञायमानेत्यादि। परामृ
ष्टत्वेन त्रिष्टइति न तत्र व्यभिचारः। यथा। ज्ञानविशिष्टकरणसहकारित्वं विवक्षितं। न च ज्ञानविशिष्टज्ञानं सहकारि। स्वस्य स्वासहकारित्वा
दित्यर्थः। ननु संसर्गस्य दुर्निरूपतयैवेत्तासामपि तथात्वमित्यत आह। तथेति। सामान्यतः संसर्गज्ञानात्समभिव्याहारादिना कांक्षादिज्ञाने वि रा
शेषतः संसर्गसिद्धिः फलमित्यर्थः। नवेति। संसर्ग इत्यनंतरं तात्पर्यविषय इति शेषः। तेन विशिष्टाभावसत्त्वात्संसर्गसत्त्वेऽपि व्यभिचार इति भा
वः। नयनदीकच्छयोः संसर्गे यदा तात्पर्यं तदा साध्यसत्त्वमेव। अयथार्थाकांक्षैव नास्ति। तात्पर्यगर्भत्वादाकांक्षायाः। तद्गर्भत्वे वा तात्पर्यं

राम०
८

स्वातंत्र्येणाहेतौ प्रवेशनीयमवश्यं स्मारितत्वस्यैव वा तथाव्याख्यानादिदिति व्यभिचार इति वा व्याप्यपरस्पराकांक्षादिविरहेपि अप्रा
कांक्षादिसत्वेन हेतुसत्वात् । साध्यस्य च मिथः पदार्थपरस्परगर्भत्वेन तत्राभावादिति भावः । अथ चैवमपि परस्परगर्भहेतुकरणोपदार्थोपमय
रपदार्थसंसर्गीतदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वा निर्दोषं तथाप्यैवाच्येन योग्यतायाः अविशेषणत्वेन तदपि प्रसारव्यपमिति मनसि
२ कृत्याशंकितमिति स्मर्त्तव्यं । ननु तत्राप्याकांक्षादिके आमाणप्रयोजके अन्यस्य गौरवादिति प्रोक्तो तत्कथं व्यभिचारः । प्रामाणप्रयोजक
रूपवत्वं व्यभिचारश्चेति परस्परं व्याहतमत आह । अत एवेति । तथा च तदपि त्वयैवोक्तं न तु मे माप्यनुमतमिति भावः । एवं चात्तानरूपास्ति द्वि गेवो
रपीति हृदयं । यावदिति । समभिव्याहारान्तराहितेति पदविशेषणाद्र्सर्थी । यथाश्रुते तु यावत्तमभिव्याहृतपदस्मारितत्वेनैकस्यापि प्रत्येक
स्यप्रत्येकपदस्मारितत्वादिसत्त्वमिथ्यापत्तेरिति । अत्र चेति । ज्ञानसामान्यसामर्थ्यभ्रमजननादेवसिद्धमिति दोषरूपविद्वेषसामर्थ्याभ्रमसंभवे
तद्धिरुद्धसामर्थ्यं प्रमाजननमत्राक्षेप्रतिक्रियमिति भावः । ननु हेतुदर्शनेऽनुरूपत्वादिना अयथार्थत्वपयथार्थज्ञानत्वं वा गत्यन्तरापि स्मर्तेर्दोषं
तरमाह । किंचेति । वाक्यार्थगर्भस्य साध्यस्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिनिश्चय एव दुर्लभः किंस्वरूपतो हेतुग्रहेणेति भावः । ननु परस्परगर्भः पूर्वोहे
तुरयं पदार्थोऽपरपदार्थसंसर्गीतदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वानुमानं स्यात् । न हि तत्राप्युक्तदोषावकाश इत्यपरितुष्यन्नाह ।

श०मि० यत्वितितायोग्यतासंशयेऽप्ययचिबाधसंशयत्तयाऽनुमानेपक्षतापर्यवसन्नत्याऽनुगुणाएवतथापितत्रतदनुगुणंपयचानुमितिसा
१ मग्रीइहतुसालिंगविशेषणीभूतासंदिग्धापक्षधर्मतासंदेहमेवोत्पादयतीनानुमितिंपर्याप्नेतिभावः।एवंतत्रशब्दस्यानुमानांतर्भा
वेमानाभावः।घटःकर्मत्वमित्यादिपदपदार्थयोःपक्षीकृतयोःसंसर्गज्ञानसंसर्गयोरनुमितावपिवाक्यार्थबोधात।नचाकांक्षाभाव
त्वेतिलत्वभावादनुमानासिद्धिरेवेतिवाच्यं।निराकांक्षेऽप्यभिचारादर्शनदशायामन्यथावालिंगाभासजन्यत्वविषयाबाधेनसमीचीना
याःअनुमितेःउत्पत्तेः।नहिवासत्वसाध्यसत्वेव्यभिचाराद्यस्फुरणावशाल्लिंगाभासजन्यायाअनुमितेःसल्लिंगजानुमितेःकश्चिद्वि
शेषेणविशेषःस्यात।शब्दप्रामाण्येतुतत्रासमर्थत्वात्फलानुदयोनत्वनुमितेः।पिपासादिप्रतिपत्तौसत्तांस्वभावनिबंधनासमर्थ्याधि
लबमीक्षामहे।नचतत्रतादृशसंसर्गविशेषतात्पर्यग्रहेमतीशायत्नेःअपरथासाध्यानुमितिरेवनस्यादितिवाच्यं।विशिष्टसंसर्ग
विशेषतात्पर्यग्रहस्यकाप्यस्वीकारात।अथाऽनुमानानुपपत्तेःसामान्यतस्तत्रतदूहेणातात्पर्यविषयसंसर्गसिद्धावपिवाक्यार्थवि
शेषाबोधात।किंचवक्तागत्यापदोपस्थाप्यपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठस्यंताभावादिगर्भयोग्यताद्विप्रतिसंधानवाच्यं।एवंचवक्तागतस्याप राम०
दस्मारितःपदार्थोऽन्वयबोधेविषयोनतुपदस्मारितत्वमपितस्यज्ञातं।तथाचतदुभयगर्भहेतोःकथमनुमापकत्वं।अज्ञातस्यलिंगाप १

शेषत्वस्यानुपपत्तेरिति यावदाकांक्षादिप्रतिसंधाने सति न तदुभयप्रतिसंधानेतावच्छेदकस्याप्रगौरवात् तदुभयज्ञानाभावेन
लिंगासंभवादनुमानेनाप्यसिद्धेरभावाच्छब्द एव मानमननुगतिकत्वात्। अपि च परस्पराकांक्षादिमत्त्वे हेतुः कर्त्तव्यः। अन्यथा
अभिचारादिस्वरूपं। न चायं हेतुः सर्वत्र संभवति। आकांक्षाणीकपदगर्भवाक्यवर्त्तिपदानां तद्घटनाश्च पक्षतायां परस्पराकांक्षाविर
हात्। तथाहि। पदानां स्वव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानानुभावकता आकांक्षा सा च न स्वभावतः। न त्वनुभावके लाक्षणिकेऽस्ति। न चैवमनुभव
प्रतिनाकांक्षाहेतुस्तत्रैवानैकान्तिकत्वादिति वाच्यं। अननुभावकस्याकांक्षासहकारिणीति तदभावे तस्यानदनुभावकत्वाभा
व नियमात्। न च पदस्योपस्थाप्यस्यार्थस्य येन पदेन विनानान्वयानुभवविषये तत्तस्य तदर्थोपपर्यवसानमाकांक्षेति निरू
प्यतया लिंगं विशेषणीयमिति वाच्यं। एतस्याकांक्षात्वसंभवेऽप्युक्तोपायेनानेन पदान्वयधीस्तत्र शाब्दप्रामाण्यसंभवस्य वृत्तलोपत्वा
त्। एतदपेक्षयात्पलघुत्वात्। अपि चाघटमानपदार्थस्योपस्थापनविषयकेऽपि मानयमिसाधनप्रवणापदार्थे पदार्थाविशेषणात्तदु
भयसंसर्गः संसर्गमर्यादया भासते इत्यनुभवः। पदार्थपक्षके पदद्वयपक्षे वा अनुमानेनैकपदार्थस्यापरपदार्थे विशेषणतया भासमा
नं किंतु साध्यतया संसर्ग एवेति प्रत्यक्षे विशेष आदेवत्र शाब्दमानमिति संक्षेपः। अथ यौगिकत्वादिसामग्रीविरहेऽस्य सर्थः। अनुवादकत्वमपि प्रमा

मि॰ग्रा॰ णात्वविशेषएव। स च सामान्यसामग्र्यभावेन स्यादिति भावः। ननु तत्सामग्रीसमावेशेऽपि युगपदन्यत्र क्लृप्तोभयसामग्रीसमावेशोऽस्ति
२० शाब्दप्रसंग एव स्यान्नानुमितिरित्यत्रैव किं विनिगमकमित्यत आह तथा च न योगपद्यं किन्तु शाब्दसामग्र्या एव प्राथमिकत्वमिति भा
वः। अनाप्तोक्तात्विति। अनाप्तोक्ते आकांक्षादिमद्वाक्यज्ञानरूपायाः वेदतुल्यायाः सामग्र्याः संभवेऽपि व्यभिचारदर्शनात् भ्रमजनकत्वद
र्शनात्तत एव समानधर्मदर्शनादिर्भ्रमजनकमन्यथा वेसाकारकव्यभिचारसंशयान्निश्चयः स्यादित्यर्थः। त्वनाप्तोक्तेत्या हेतुसामग्र्या अ
न्वयव्यभिचारेणातद्व्यतिरिक्तसहकार्यन्तराभावेनननिश्चायकत्वमिति फक्किकार्थः। तथा सति वक्ष्यमाणदोषस्यासंगतेः। न हि तत्रैवाप्तोक्तात्व
पव्यभिचारः सहकार्यन्तराभावेनाकासमर्थनः। अत्र योग्यतामात्रादेस्तादृशसहकारिणः संभवाद्वेदतुल्यसामग्र्येवानाप्तोक्तेः। न हि तत्र न तद्वा
न्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतानवावावकमात्राद्यभावः स्वरूपसद्धेतुरिति निगर्वः। संशयसामान्ये व्यभिचारात्तस्य संदेहे स्वजन्यधीप्रामाण्यसं
देहे वा निश्चीयमानसागमं देहे वेत्यादि वाक्यान्तरे क्रमेणासिद्धिमाहानेत्यादिना। तत्रेत्यनुपलक्षणीं वस्तुतस्तु। तत्संदेहस्यग्रास्यविरहसंदे राम॰
हेऽपर्यवसानात् न प्रतिबन्धकत्वमिति ध्येयं वेदेत्विति। तथा च व्यभिचारान्न तद्धेतुतेति भावः। ननु लौकिकशब्दे तद्धेतुत्वमिति न सामान्यव्यभिचारो दो २०
षायेत्यस्य साहित्येऽपि व्यभिचारमाह। तत्रेति। ननु प्रामाण्यप्रतिहेतुत्वं विचार्यते तत्र भ्रमसंभवेऽपि तदभावे प्रमाविरहादक्षेमिति मनसि कृत्याह त

त

संडितं भ्रमं प्रतिषेधति। नचेति। विषयाबाधेन प्रमात्वं संसेत्याह। बाधकेति। ननु तत्र बाधकस्यैवाभावात् ततः प्रमासामग्र्यभावे प्रमित्सभा
वनिश्चयेत्तदुपपादनस्यात्राविद्यमानव्यक्तिविषयकत्वेनाप्युपपत्तेरित्यस्वरसादेवेतरमाह। [illegible]षयेति। तथा सति प्रवृत्तौ संवादेवैं लक्ष
णमनुभूयेतेति भावः। मानेनेति। सामान्यसामग्रीत एव कार्यसंभवादिति भावः। नन्वन्वयाद्यनुविधानमेवमानमित्यत आह। वाकोऽपि
तथा चेतदेव नास्तीति भावः। नचैवमिति। विशेषसामग्र्याः सामग्र्याः लोकेऽप्यनुमानानन्तरं भावादनुवादकत्वावेदेच तदा सामग्र्यन्तर
कल्पनं यदि सोऽर्थः प्रमाणान्तरागोचरः स चेदनुमानगम्यः तर्हि सामग्र्यन्तरमेव डःकल्प्यमित्यर्थः। व्यभिचारीति। प्रमित्सउनकेव्याहत्ते
मित्यर्थः। नत्वप्रमाजनकव्याहत्तेः। तैस्तदनभ्युपगमात्। यदभावादनाभवात् अप्रमाप्रमाविरहेः। कार्यवैचित्र्यं क्वचित्प्रमाक्वचिन्नेद
भावदृत्येवत्प्रमित्यर्थः। नैवाशङ्क्याह। प्रमाप्रयोजकमित्यर्थः। ज्ञायमानेनेति। ज्ञायमानकरणोऽपयोगि सहकारि सेतावन्मात्रेणैते ज्ञायमा
नकरणस्यग्राह्यस्यगोचरत्वानोपयोगी भ्रान्ते द्विपगुणादेव्यभिचार इति ज्ञानोपयोगित्वमुक्तं। [illegible]र्थक्ता। ज्ञायमानत्वप्रयुक्तकरणताक
ज्ञप्ततानोऽस्यत्तिविषये ज्ञानविशिष्टकारणसहकारित्वं तेन सल्लिंगपरामर्शोपि न व्यभिचारः। तस्य ज्ञायमानासहकारित्वात्। पाप्तिमिन्द्रवि
यदभावात्कार्याभावः तस्यैव सहकारित्वेन स्वविशिष्टस्वासहकारित्वात्। एतच्चात्ममनोयोगादिसाधारणं। अतो व्यभिचारित्वे लक्ष

णापादिसुक्तं। तदर्थस्तु प्रमितिजनकव्याप्तत्वादिति। प्रमितिजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वादिति यावत्। नन्वप्रमाणाव्याप्तत्वं
तन्मतेऽप्रसिद्धेः। अत एव व्याप्तिवदित्युक्तं। अन्यथा व्याप्तेरप्याभाससाधारणेन साधनवैकल्यात्। न हि व्याप्तिमत्त्वपक्षधर्मता आभासा-
त्वं। यथा विवक्षितं तु तत्राप्यस्ति। व्याप्तेस्तत्सामग्र्यप्रवेशात्। तद्विरहेऽपि तत्संभवात्। न च तन्मते पक्षाभासाप्रसिद्धिः। किं ज्ञायमानकरणस्य
प्रमितिजनकस्य ज्ञानजनकत्वमेव नास्ति। तथा च स्वप्रयुक्तज्ञानरूपफलगोचरज्ञायमानकरणासहकारित्वमात्रस्यैव हेतोः पूर्वप्रतीका-
कोक्तं वैयर्थ्यसाधुत्वे कृतमधिविशेषणेनेति वाच्यं। प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमज्ञानस्य ज्ञायमानकरणजन्यस्य विवक्षितत्वात्। तस्य च प्रमितिजनकेऽपि मा-
वादिति। यद्वा। ज्ञायमानकरणाद्यैस्तावति कृतेऽनवृत्ते व्यभिचारिव्याप्तत्वमनैयायिकत्वादि। तथा नोक्तसाध्यवृत्तिव्यभिचारो माभूदिति ज्ञा-
नोपयोगित्वविशेषणं। एतद्धि भयमात्रे चाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादौ व्यभिचार इति व्यभिचारिव्याप्तत्वे विशेषणं। तदर्थस्त्वाभासव्या-
प्तत्वमेव। न च तन्मते तदप्रसिद्धिः। विसंवादिप्रत्यक्षादिजनकज्ञानस्यैव तन्मते तथाभावात्। न चाबाधितत्वादि तथा। बाधस्य विपरीतनि-
श्चयस्य सद्भावे ज्ञानमात्राभावेन तदभावस्य ज्ञानमात्रप्रयोजकत्वात्। न च सकलबाधकप्रमाविरहे व्यभिचारः। तस्य ज्ञानोपयोगाभा-
वात्। तदभावेऽपि तान्निश्चितेः। विहितस्य बाधानवतारदशापन्नज्ञानं तथा च ज्ञानोपयोगिताप्रकारेण व्यभिचारिव्याप्तत्वं विवक्षितं।

ग

तद्येन तत्त्वेति भावः । न च ज्ञानोपयोगीत्यादिकमेवास्तामिति वाच्यं । भूयोवयवेंद्रियसंन्निकर्षादौ व्यभिचारप्रसंगात् । ननु व्यभिचारिव्या
वृत्तत्वं सर्वत्र व्यावृत्तत्वमन्यथा वा । आद्ये । व्याप्तेर्दृष्टांतस्य साधनवैकल्यं । अंत्ये बाधाभावादावप्रसंगः व्यक्तिविशेषस्य तथाभावादिति ।
मैवं । यत्किंचिद्व्यभिचारिव्यावृत्तत्वमेव त्वर्थः । तच्च ज्ञानोपयोगितावच्छेदकावच्छेदेन न च बाधाभावत्वावच्छिन्ने तथात्वं । पक्षाद्यावृत्तव्यभि
चारिव्यावृत्तत्वमेवार्थः । पक्षधर्मतादिसहकृतत्वादिविशिष्टव्याप्तेर्दृष्टांतत्वं । एवमन्यत्रापीति भावः । प्रमेति । स्वसहकारिकज्ञायमानकरणा
जन्यप्रमामात्रवृत्तित्वादित्यर्थः । तेन धर्मविशेषणाप्तलिंगपरामर्शोक्तितोपविशेषणात् भूयोवयवेंद्रियसंनिकर्षे ततोपविशेषणादात्मम
नोयोगादौ च न व्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुते तु एषु व्यभिचारो वारणादिति भावः । विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । आहार्येति । अप्रमातास्पर्धके
ण देहेतात्पर्यं प्रमाद्यविषयकयथार्थज्ञानजनक एव शब्दाभासप्रयोग इति स्पष्टत्वाच्च बाधितेः । तन्मते तत्तस्य ज्ञानाजनकत्वेन स्वरूपसत
एवास्य प्रमाजनकत्वे ज्ञानजनकत्वे वा व्यभिचारानुपपत्तिः स्यात् । एवं चानुमत्यर्थमग्रेऽप्युपरादस्मान्वयचोबोन स्यादिति शब्दाभासोच्छेद इति
ब्रुवन् ग्रंथकृदेव प्रकटयिष्यति । एवं । शब्दाभासो विसंवादिप्रवृत्त्यादिहेतुः शाब्दः । तथा च यदीदं स्वरूपसदेव सामग्रीति तर्हि तादृशसं
सर्गग्रहस्याप्यभावेन न तदुच्छेदापत्तेः । न हि सामान्यसामग्र्यपि नाभासस्थले ज्ञानत्वस्य यदि सामान्यसामग्रीति तर्हि तत्राप्यस्तीति पुंकः

शा०मि० शब्दाभासत्वमिति भावः। ननु भ्रमोऽपि रितीहाव स्तवैवैश्वरमुपादाय यासोन्तर्लभिरासमरार्थानां कामनुरससदोषान्तरमाह। आप्तेति। ननु दोषा
१२ प्रभवत्वे समर्थज्ञानजन्यत्वमेव तदनुमापकमस्तीति सत आह। भावेति। अवेश्य पञ्चिमानां क्वनिषेधति। [illegible]पीति। नन्वनुभवानुरोधाद्धे
व्यवस्थितिरथ्यात तर्हि मिथ्यार्थादर्थान्वयानुभवः कारणाभावान्तरन्यथा सिद्धिरिहापि समानेसत आह। नैवं तुल्यत्वइति। तत्रापि ननु सन्निबला
द्वेत्वभाव आवश्यक इति भावः। ननु दोषाभाव व्यभिचारोनास्तु तस्य लोपतारणाविरहात्। अविद्यमान प्रतिपिपादयिषायास्तथा
त्वोत। नत्वप्रतीतप्रतिपिपादयिषायाः। प्रतारणापरप्रतिपाद्यायाः। अपि तस्यास्वदोषत्वाभ्युपगमेनात्र तस्या विवक्षितत्वात्। नन्वे भ्रम
एवं तत्र दोषस्य समित्रविषयत्वादिसहचेराह। किंचेति। तथा च नाप्रमायां दोषो हेतुरतो दोषाभावोपि न प्रमायामिति भावः। ननु नानुग
मात्रमवैदोषत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगमादित्यत आह। भ्रमादीनामिति। दोषत्वं परत्वछेदेन तदवच्छिन्नाभावो हेतुस्तत्र प्रत्येकधर्मावच्छे
न भ्रमस्यथावा। उभयथापि तद्दोषता दवच्छिन्नेति भावः। [illegible]तो दोषत्वंन जातिः। अपि तु भ्रमत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकहेतुतावच्छे राम०
दकावच्छिन्नत्वात्तच्चनभ्रमजनकतावच्छेदकं आत्माश्रयादिति दूषणं दुष्टत्वात्। ननु यथार्थतात्पर्यकत्वे यदि यथार्थपदार्थप्रतीतिप १२
रत्वं तदा नञ्ञाह्नानास्यव्यवच्छेद इति तदर्थमाह। यथार्थेति। लोकेति। न हि दृष्टिच्छागर्भे पदि तदानवेदमाधारणं। ईश्वरानंगीकारात्।

तद्गर्भं यदि तत्तदा अत एव सांदिग्धं यत्थविशेषइति मैवं स्वविरोध्यभिप्रायपूर्वकवाक्यप्रतिपाद्ययथार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वस्यैव विवक्षित
3 त्वात् । सच विशेषाभावो न यथापि तात्पर्यसामान्याभाववत्तद्विषयकतात्पर्येच्छाऽविशेषः । एवं । यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं लोक
वेदसाधारणं । लोके तु वाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाविशेषसामग्री । अत एव सांदिग्धं यत्तत्सामान्यसामग्र्यां सत्यामपि विशेषसामग्र्यभावे का
र्याभाववपरः । [illegible]तत्तत्त । यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं यथार्थवाक्यार्थप्रतीतौ तु दृष्यकत्वमेव लोकवेदसाधारणं । न चोद्देश्यकत्व
स्य इच्छायाः कथं वेदे संभवः । पूर्वपूर्वाध्यापकपरंपरीयस्य तत्स्यभावादनादिः तात्पर्यपरंपरेति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमिच्छाधीनत्वेऽप्यान
पेक्षितत्तयालोकाविशेषः । लोके इच्छायाः स्वातंत्र्यात् । न्यायाविषयेऽपि भावो वेदे तेषां पारतंत्र्यपुरुषपरंपरापारतंत्र्येण । न्यापनियंत्रितत्वात् ।
नैवमामोत्तत्वमेव सम्यगिति वाच्य । गौरवात् । स्वतंत्रस्य चैतथाभावादिति सर्वसह[illegible] । अप्रमा । प्रमाभावः । [illegible]च प्रमादोषादिसत्त आह । स्वप्र
वेति । प्रमाजनकाभावादेव हि प्रमित्यभावः । ननु गुहमते पि दोषानामकश्चिद्दोषः प्रमाजनकः प्रमाप्रतिबंधको वा । आद्ये ऽप्रसिद्धेः । द्वितीय
प्रतिबंधकाभावहेतुतापत्तेः । नैवं न्यायमतादविशेषः प्रमाजनकावच्छेदकावच्छिन्नाभावात् प्रमाभावः स च प्रमाजनकतावच्छेदकावच्छि
न्नविरहात् अन्यो गुणत्वैवतिव[illegible] गुहनयेत्प्रमाजनकोनास्त्येव प्रमाजनकत्वेन प्रमात्वावच्छिन्नजनकतानमात्रस्यैव प्रमात्वेन ज्ञानत्वाव

श०मि० छिन्नजनकाभावात् प्रमाविरह इति निरावीत्॥ न त्वेवं न्यायनय इति परमभेदात्। ननु योग्यतादिकमावश्यकमेव वाच्यात्तदभाव एव दोषोऽस्तु।
१३ मैवं तन्मतेऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वेनानाभोक्ते घटो न घनं वा कथं स्यात् अयोग्यत्वापत्तेः। न त्वस्मन्मतइव तन्मतेऽपि बाधकमानाभावो
योग्यता। किंपाया? स्वर्गान्वययोग्यत्वेनापूर्ववाच्यता ननु पयपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। योग्यतावच्छेदको धर्मः स एव योऽयोग्यवृत्तित्वेन न ज्ञात इति त
द्गुणो वायुरपि न तन्मते बाधकप्रमाणाभावात् स्वीकारणामिति। ननु पित्रादिदोषाव्यवहिते लोके न त्वन्मदीयासत आह। नहीति। नहि जातिनि
यतं दोषत्वमाभ्रत्तवप्रमापामपि पित्रादेस्तथात्वे अपि तु प्रमाजननाधीनत्वेऽहापि समानमिति भावः। ननु वस्तुमप्रमोरादिषु दोषव्यवहा
रस्तु त्रिकर्णाविरुध्येते स्यत आह। नहीति। औपचारिको व्यवहारस्तेषामिति भावः। अत एवेति। यत एव दोषसत्त्वेऽप्युक्तसामग्रीति भावः। ननु
श्रुकादिवाक्यप्रकारकत्वे नोक्तसामग्रीसत्त्वेऽपि द्रूपता प्रमासामग्र्यभावइति। मैवं। अर्थानभिज्ञाध्यापकोक्तवेदवत्तात्पर्यकज्ञानोत्पत्त्यसंभवा
त्तोदृशवाक्यश्रवणपूर्वकतात्पर्यक्वचिदतथाभावेनाधारोपपिपक्षतेऽभावादस्य घटाभिप्रायकवाक्यवदिति। अत एवेति। यत एवोद्रूपत्वगर्भ
तात्पर्यमित्यर्थः। नन्विदमयुक्तं। तथाहि उक्ततात्पर्यं यदि स्वरूपसदेव तत्तदेव। यदि तु ज्ञातं तदा तदपि शाब्दसामग्र्यां स्यादेवेति कुतः प्रसक्तो व्यवहारो एम०
पपाद्यमिति। मैवं। अन्यथानुपपत्त्या भानासंभवेन तत्तात्पर्यके तत्तात्पर्यकत्वज्ञानासंभवेन शाब्दसामग्र्यसंभवात्। अतएव तदंशे संसर्गाग्रह एव शाब्द १३

धीहेतुगौरवादन्यथा व्याप्त्यापत्तेश्च एवं सति अव्यवहारत्वप्रसक्तादिति समाधिः सोऽकर्पादुक्तो [illegible]तारूप्यासंसर्गाग्रहात्तु घटसंसर्ग
ग्रहस्यापि भावल्लिङ्गासंसर्गाग्रहवत् । अत एव वक्ष्यति । अन्यथा भपदान्वये [illegible] नहि तस्यापि शाब्दाभासत्वमतः सर्वविष
यी भ्रमस्य प्रसाधनादन्यता । नापि तस्य सप[illegible] नस्मर्यमाणासंसर्गाग्रहादन्यता तस्मात्स्वतः भानान्नासर्गासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वाच्च । अन्य
थाप्रकृतस्थले शाब्दज्ञानोत्पत्तेर्वर्त्मलेपत्वादिसत्वेन [illegible] । पुष्टि(?) सत्रापि अत एव सन्नुपक्रमत इति । [illegible] आसत्त्यसंसर्गाग्रहात् । आ
हृ[illegible]ः । शाब्दीसंसर्गाग्रहः । विद्यमानासंसर्गाग्रहात् अमत्वपूर्वं समाक्षिप्तो षः । अन्यथैवसादेः चासत्त एवासंसर्गस्याग्रहात् । [illegible]त्वे [illegible]
श्यांकृश्चिन्मुख्यान्वयबोधश्चेन्न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । न्यायगम्यमिति । न्यायतर्के कपिञ्जलानालम्भे तत्सत्त्वग्रन्थमोपस्थितत्वात्त्रित्वमे
वार्थ इत्येवमादिरूपः । नन्वेवं पदार्थमात्रे न्यायप्रवृत्तावपि वाक्यार्थे तदसम्भव इति । [illegible] विशिष्यविषयवाक्यार्थबोधजनकत्वस्यापि सम
भिव्याहाररूपन्यायादवधारणीयत्वादिति भावः । नन्वेवं लौकिकवाक्यस्यादिवाक्यस्यान्यतत्तात्पर्यग्रहे तदर्थकवेदस्यापि अनुवादकत्वमाप
त्त आह । पित्रेति । न वेदे एव न्यायावधार्यतात्पर्यग्रहमेऽपि तु न्यायावधार्यतात्पर्यकत्वं कत्ववाक्यार्थावेदार्थावेदार्थे तु लोऽन्यघातृ इत्यर्थः ।
तथा वा मन्त्रापि स्मृत्यादेर्न्यायावधार्यतात्पर्यमिति नोक्तदोषावकाश इति भावः । [illegible] तु लोकेपि तत एव तदवधार्यत्वमित्यत आह । लोके चे

शा० मि० १४ ति। न केवलमिति। अवर्ण्यात्केदाचित्तन्यायावृत्तावपि न तत्तत्कालसर्पावधारणं। अनुमापकाभावादित्यर्थः। ननु मंत्रलिङ्गानि पंक्तितात्
देशमपि यथार्थवाक्यार्थप्रतीत्युद्देश्यकत्वे वेदवत्प्रकारांतरं एवं यथार्थतासामान्यतो नैतावता लौकिकस्यानुवादकत्वे सन्तआह विकेति
ति। इदं यथार्थत्वं यथार्थो वाक्यार्थस्तत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वं च तत्तद्विशेषतो वाक्यार्थोपस्थितिं विना न यथार्थत्वं ज्ञातुं शक्यं। वाक्यार्थस्य बाधित
त्वसंभवात्। न हि वेदवदिहापि सामान्यतोपाप्यार्थम् यदा तत्रैव सार्थत्वेनैवाबाधनिश्चयात्। तथा च वाक्यार्थबोधकप्रकारांतरेणोपस्थि
तस्यार्थविशेषतो वाक्यार्थोपस्थितिस्तत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वं च तादृशज्ञानपूर्वकता तां विना न संग्रहमिति तादृशज्ञानपूर्वकत्वमनुमेय
मिसार्वउल्लकतासर्पार्थः। वाक्यत्वात्। वाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वात्। अतो नन्मत्तवाक्ये व्यभिचारः। अत्रैवमिति। नायमत्र भ्रान्तः प्रमादी
वा अभ्यस्तवाक्यत्वात्। न प्रतारकः। साधुत्वात्। नापटुकरणः। अवहितत्वादिसादृश्येन निर्दोषः। परिशेषादिति। अत्र माद्यजन्यवाक्यार्थ
ज्ञानजन्यवाक्यत्वादिति व्यतिरेकिणाद्युत्सर्थः। तदेव प्रयोगान्तरमाह। अयमिति। ननु प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवानिति विशेषतः सामान्य
तो वा साध्यं। आद्ये व्यभिचारः। अन्त्ये प्रयोक्तृत्वमेव हेतुरर्थ्यमविकं हेतावपि प्रकृतपदप्रक्षेपे ऽहमितिदृष्टान्तासंगतिः। शुकादौ व्यभिचारश्चे राम० १४
ति। अत्राहुः। अयं भ्रमाद्यजन्यपदवाक्यप्रयोक्ता सयथार्थतद्वाक्यार्थज्ञानवानिति सामान्यतो व्याप्तावहं दृष्टान्तः। सामान्यतो व्याप्तौ चव्याप्ति

रेकीप्रवर्त्तते सामान्यतोऽन्वयिविशेष्यदेततातथाचप्रकृतपदप्रक्षेपो हेतावपीतिनव्यभिचारः शुकादिवाक्यार्थं चवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वे
नापिहेतुर्विशेषणीयइतिभावः। अन्येतु प्रकृतानुमानस्येदं यथार्थवाक्यार्थधीजन्यत्वमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वादितिवाक्य
पक्षकेतात्पर्यमितिवदंति। ततइति। पूर्वानुमानादेवसंसर्गसिद्धेर्व्यर्थमनुमानमितिवाच्यं। कार्यताकारणतानुमानेऽकारणीभूत
संसर्गस्याविषयत्वादितिमयंसधिकाशीपतत्तिसिद्धांतावष्टंभेनानुमानांतरएवतात्पर्यात्। अतएवसिद्धांतभेदेनोपसंहारेविकल्पेनाभिधाने
वक्तृज्ञानावच्छेदकतयातदुपजीविसंसर्गानुमानादेतिनकाप्यनुपपत्तिरितिभावः। यथोचितेति। प्रकृतज्ञानविषयेत्यर्थः। यथार्थज्ञा
नविषयत्वान्नयथार्थसंसर्गज्ञानविषयत्वात्। साकांक्षपदमधमिविषयकैकज्ञानविषयत्वाद्देत्यर्थः। नचेदं दुर्ग्रहं। सामान्यतोवक्तृगियथार्थ
धीमत्त्वज्ञानेपियथार्थज्ञानविषयत्वाज्ञानादितिहेत्वंतरमाह। आपेति। औपचारिकीति। नन्वपचारः सुष्ठिभक्तावव्युत्पन्नोऽन्यथाप्यपयानुपपत्त्या
[redacted] सनवेव्यर्थादिति। नैवं। औपचारिकपदसंबंधमात्रेणोपचारिकपदप्रयोग
तःनथावार्थज्ञानपरोऽर्थवादोविशेषज्ञानपरोविशेषग्राह्य इतिभावः। अतएवेति। तथाचहेतौ सिद्धिरयोगितिभावः। अनुपाकविषयक
कार्यताज्ञानयाकपक्षकप्रहृत्तिविषयत्वहेतुनापिसंभवतीतितन्नतदर्थमुक्तप्रकारान्यपगामिसरूपेर्दृष्टांतांतरमाह। यथावेति। पुरुषभेदेन

शा॰मि॰ व्यवस्थितं किं तत्पदमाह स्वेति। साकांक्षेति। अगृहीतासंसर्गकतदर्थविषयकैकज्ञानहेतुकमित्यर्थः। तन्मते तादृशज्ञानमेव विशिष्टज्ञानं तद्
१५ वेद्यमिति भावः। अत्र यद्यपि साकांक्षत्वे सति यदर्थप्रतिपादकत्वं तदर्थविषयकज्ञानरूपताज्ञानहेतुकमिति सामान्यतो व्याप्तिस्तेन महावाक्ये दृष्टान्तः। नन्वेवमा
प्तोक्तत्वमेव समर्थमिति व्यर्थमधिकं आप्तोक्तत्वे हि नो तत्स्वरूपज्ञानवैकल्यं साध्याविशेषात्। अपितु भ्रमाद्यजन्यत्वमात्रपरं तावन्मात्रं च चक्षुरादि
वाक्ये व्यभिचारीति विशेषणान्तरमुपात्तं। तत्रापि यथाश्रुतं यद्यपि शुकवाक्यव्यावर्त्तकं तथापि तदर्थप्रतिपादयितृपयुक्तत्वमित्यर्थकत पि
याप्याख्येयमिति न कोप्यनुपपत्तिः। ननु धीनस्य शुक्तिरजतं लेढ्यादि समूहालंबनविषये व्यभिचारः। न हि तत्र संसर्गग्रहनियमः। कदाचित् संसर्ग
ग्रहकालेपि समूहालंबनसंभवादिति वाच्यं। धर्मधर्मिविषयकैकज्ञानविषयत्वस्य विवक्षितत्वात्। यथा चैतत्तयोर्न प्रत्यक्षपरीक्षेदे इति भावः॥ ननु सं
सर्गग्रहो भ्रम इति केचित्पाठः सन्नसममः। पदत्वसंसर्गाग्रह इति केचित्पाठस्तत्र संसर्गाग्रहसहितासंसर्गाग्रहो बोद्धव्यः। तदभावश्च विशि
ष्टाभावः। सत्यसंसर्गाग्रहे विशेषणाविरुद्धपर्यवसायितया संसर्गग्रह एव पर्यवसितः। नन्वतन्मते संसर्गो न विशिष्टधीविषय इति वाच्यं संसर्गो शा॰म॰
विषयतानियतं न विशिष्टज्ञानत्वं। समवायस्यातीन्द्रियत्वात्। ननु योग्येपि संसर्गे न विशिष्टधीस्तं गोचरयतीति परसिद्धान्तात्। तथा च कश्चिदर्थं १५
संसर्गज्ञानसिद्धिरिति भावः। तावाभावइति संसर्गाग्रह इत्यर्थः। तथा च सत्येव सौन्दर्यमस्य व्यवहारहेतुत्वान्नाप्रत्ययमनु इत्यर्थः। नन्वेवं सत्येतेनातिप्रसंगः।

वछेदकविशिष्टसाध्योपस्थितेरपेक्षितत्वेनानुमानपूर्वकमेतन्निष्ठघटसंबंधत्वरूपेणा ज्ञानस्यावश्यकत्वात्तथाऽनुमानवैफल्यमितिवाच्य
त्य मन्नेदंघटितसामान्यमुखव्याप्तिस्थलेपक्षधर्मताबलात्साध्यतावछेदकविशिष्टसाध्यतालाभात्तत्रानुमानपूर्वंसाध्यतावछेदकवि
शिष्टसाध्योपस्थितेस्तत्रालाभावात्। किंतुसाध्यतावछेदकघटकीभूतप्रत्येकपदार्थोपस्थितिरपेक्षितातस्यास्तदुपरीत्येवसंभवादि
त्य तिभावः। प्रत्येकपदार्थमात्रविषयकसंसर्गतात्पर्यग्रहस्येत्यर्थः तथाचानयननिष्ठघटसंसर्गत्वादिरूपेणापदार्थद्वयसंसर्गज्ञा
नस्योद्देश्यतयातात्पर्यग्रहेचतेनरूपेणाभानान्नानुमानवैफल्यमितिभावः॥ नन्वेवं निराधरीपकर्मतारूपसंसर्गतात्पर्यनिरूपणादि
रूपेणातात्पर्यज्ञानमपीत्यर्थः तेति। नियतमितिशेषः। घटपदार्थकर्मत्वेइति। घटपदार्थस्यकर्मतात्वसंसर्गेइत्यर्थः इत्यादि
नैवइत्यादिरूपेणैवग्रहात्। केचित्तात्पर्यग्रहात्पूर्वंचघटत्वेनभानमत्रतुघटपदार्थत्वेनेत्येवभेदः॥ इदंचसमाधिसौकर्यात्उक्तं
वस्तुतस्तत्तत्सामान्यतोव्याप्तिस्थलेपक्षधर्मताबललभ्यसाध्यतावछेदकावछिन्नसाध्यप्रसिद्धेरसंगततया पक्षधर्मताबलल
भ्यआनयननिष्ठकर्मतारूपघटसंसर्गादौतात्पर्यग्रहंविनापिपदार्थांतरद्वयनिष्ठसंसर्गतात्पर्यग्रहादेवपक्षधर्मताबलादानयन
निष्ठघटसंसर्गादिसिद्धिसंभवान्नतात्पर्यग्रहेनगतार्थता॥ अन्यथाऽन्वयितात्पर्यग्रहेआनयननिष्ठघटसंसर्गत्वादिरूपेणाभाने
पिसाध्यतावछेदकावछिन्नसाध्यप्रसिद्धौतेनरूपेणाभानस्यावश्यकत्वादनुमानवैफल्यापत्तेर्दुर्वारत्वादितिध्येयं॥ अत एवेति

वि०भ० म्नेनोक्ततात्पर्यविषयत्वस्यसंसर्गविशेषणत्वादेवेत्यर्थः अन्यथातात्पर्यविषयत्वस्यपदार्थविशेषणत्वेपदार्थयदस्यैववक्तृत्वाप्रक्र

१६ तपदस्मारितार्थकतयापृथक्स्मारितत्वविशेषणोपादानवैफल्यापत्तेरितिभावः ॥ सैवचपदार्थेति सैवचपदार्थस्यकर्मतारूपसं

सर्गेइत्यर्थः ॥ तात्पर्य ॥ सैंधवमानयेतिवाक्यस्यतात्पर्य ॥ इतितात्पर्यग्रहे० इत्याकारकतात्पर्यग्रहेकर्मत्वत्वरूपेणलवणस्यकर्म

तारूपसंसर्गोपितात्पर्यग्रहे लवणेचतात्पर्यग्रहाभावइतिशेषः लवणेनातात्पर्यविषयेनेतिपाठः ॥ लवणापरेतिपाठेपाठश्रूयमाणतात्पर्य

विषयभिन्नपरतयालवणेनतात्पर्यविषयभिन्नेनेत्यर्थः लवणापेक्षयेत्यर्थे तेतितिक्वचित्पाठः ॥ तत्रलवणतात्पर्यकेसैंधवमानयेत्यादिवा

क्येश्वेनार्थांतरमाश्रित्येत्यर्थः नतुलवणस्यापितदास्मारितत्वमस्त्येवानत्वपरकेतात्पर्याभावादितितद्दोषतादवस्थ्यमित्यतआह

तदर्थस्येतितत्लवणस्येतिप्रकृतपदजन्येत्यर्थः ॥ तदुच्चारणेति ॥ प्रकृतपदेत्यर्थः नतुसर्वत्रघटपदार्थकर्मत्वेघटमानयइतिवाक्य

स्यतात्पर्यइतितात्पर्यग्रहानियमः क्वचिदानयननिष्टघटकर्मतासंबंधेतात्पर्यमित्यपितात्पर्यग्रहसंभवात् तथाचयैतादृशतात्प त्

र्यग्रहस्तत्रानुमानवैकल्पमित्यतआह अतइति ॥ तथाचघटकर्मत्वेतात्पर्यमित्यादितात्पर्यग्राहकादेवानुमानंसफलं अन्यथात्र राम०

नुमानवैफल्यं नन्वनुमानसंसर्गनिष्टतात्पर्यग्रहमादायानुमानवैफल्यंतथाप्येकपदार्थनिष्ठापरपदार्थसंसर्गत्वरूपेणसंसर्गग्रहा १६

नैविनासंसर्गतात्पर्यग्रहासंभवान्नदर्थपूर्वमवश्यंतद्रूपेणसंसर्गोपस्थितिरभ्युपेयेतितामादायैववैफल्यमित्यतआह अतइति

संवादाः। अन्यतरसामग्रीसत्त्वे कार्यानुदयप्रसंगात्। नाद्यः। गौरवात्। उत्तेजकाभिमतत्वत्तत्सामग्र्येव कार्यसंभवेन विशिष्टाभावकार
णत्वे यामानाभावात्। अपि च संशयस्य प्रतिबंधकत्वं तद्धि स्यात् यदि निश्चयसामग्र्यां सत्यामपि कार्यानुदयः। न चैवं। व्याप्यदर्शनादिसत्त्वेः
तु मिथ्यायोग्यावरूपकत्वात्। यत्तु पक्षे सामग्र्यां सादिव्याभिचारसंदेहस्य प्रतिबंधकतेति। तदपि न। तत्र हि तदीयरूपीसंपत्तद्वीत्वेन प्रतिबं
धकत्वानार्थः। किंतु निश्चयसामग्र्यभावादेव तत्र कालेपि न कार्यं। व्यभिचारसंदेहस्य तु नयास्वाभावसंदेहत्वेन प्रतिबंधकत्वं। अपि तु अन्वयाद्य
नुविधानात्तत्त्वेनैव। कथमन्यथा। अन्योन्याभावान्वयाभावयोरुभयोरपि सत्ताभावव्यभिचारधीः प्रतिबंधकेति दिक्। ननु संशयो मास्तु प्रतिबंधकः। न हि सं
शयप्रतिबंधकत्वमाक्षेपार्थः। किंतु उक्तसामग्र्यां तत्र संशयः स्यात् न निश्चयः। न हि संशयसामग्र्येव निश्चयसामग्री। न वा विशेषदर्शनाद्यभावसंशयापाद
कमस्तीति परिहारांतरमाह। विनापीति। अयमाशयः। न तावदनुल्लिखितार्थविशेषसंदर्भबाधितार्थकं वेति संशयज्ञानमुत्पत्तुमर्हति। क्वचिदर्थे
वाक्यानां बाधेन क्वचिच्चाबाधेन सामान्यतो द्वयोः कोटिविरोधित्वेवेति संशयानुपपत्तेः। सर्वत्र वाक्ये सामान्यतः कोटिद्वयप्रमितेः। न हि फलोपधानगर्भः
संदेहः संभवात्। अपि तु बाधितार्थप्रतीतियोग्यो ऽन्यथा वेति तदाकारः। स चोक्तयुक्त्या न संभवतीति वाक्यार्थविशेषगर्भो वाच्यः। न वा सर्वः स वाक्यार्थो
वगमाच्छन्नाः सर्वमवगतत्वमिति। एतस्येति। एतस्यार्थो यं धर्मो न वा उपस्थितधर्मवान् न वेत्यर्थः। यथाश्रुते तु वाक्यार्थवाक्यप्रतिपाद्यत्वकोटिकः सं

३

श॰मि॰ ९७ ज्ञापोलभ्मेतोसत्त्वनुपपत्तेः । विवक्षितश्चात्तत्समानविषयकसंशयान्तरयोः प्रदर्शनादिप्रत्यवे[illegible]त्वात्कः । संदेहसामग्र्यां न निश्चयः संदेह
समानविषयकोनत्त्वेप्यपि तथा संदेहसामग्र्यां न निश्चयजननीस्यापमर्थ्योयापत्तेस्तथापसामग्रीसात्तत्समानविषयनिश्चयं न जनयति । तथा
चप्रकृते आकांक्षादिमद्वाक्यत्वेन संदेहसमर्थ्यावेतिसंशयसामग्र्यात्वमितितदन्तरनिश्चयसामग्र्यामाउनिष्ठा[illegible]योपपदार्थसंसर्गोऽपरपदा
र्थनिष्ठासंताभावप्रतियोगी नवेतिसंदेहो नाकांक्षादिमद्वाक्यत्वेन समानधर्मताजनितो व्यधिकरणत्वादिति आकांक्षादिमद्वाक्यत्वेन ज्ञाताद
यंपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठासंताभावप्रतियोगी नवेतिसंदेहसत्त्वेऽपि उभयपदार्थसंसर्गबोधे किं बाधकं । [illegible]क्तिसंशयएव प्रतिबंधको स्ति ।
तेवेदमुपतिष्ठते मोलमुत्तामितिसर्वमनव[illegible]तात्पर्यव्याप्यत्वेनेति । ननु कथमेतत् । न हि तात्पर्यव्याप्यत्वेन ज्ञानत्वमनुगमकं । तात्पर्यज्ञाना
पत्तेः । लाघवेन तद्धेतुत्वापत्तेश्च । किंतु स्वरूपसत्तात्पर्यव्याप्यत्वं । न च तदवच्छिन्नशाब्दबोधसामान्ये हेतुः संभवति । अतात्पर्यव्याप्येपि प्रकर
णाद्यपेक्षाज्ञाननदर्शनात् । न च प्रमासामग्र्यां शाब्दबोधमात्रे कारणतास्वग्रिमग्रंथविरोधात् । आकांक्षादिज्ञानमात्रसमभिव्याहारानुपप गम॰ ९७
त्तेः । शाब्दाद्वैततात्पर्यग्रहे तात्पर्यव्याप्यतानासंभवाच्चेति । आचार्याहुः । तात्पर्यग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वरूपसतोऽनुगमकत्वात् । अ किं
चतत्तात्पर्यव्याप्यत्वग्रहेपि गायत्याभासेऽनाभासशाब्दे चेति । [illegible]र्यपरस्मि । तदभाव निश्चयद्रत्वार्थः । तथाच यत्संशयनिश्चयाविरो

ध्यामित्वलात्तत्त्रिस्थ्यहेतुतेति भावः। विभक्तीति। पद्यस्याकांक्षैयेव गतार्थता तथापि तद्वारणमनुकूलत्वमतोऽस्य वर्ण्यापेक्षणीयता। तद्धाग
णित्तद्वितिमन्तव्यं। सम्भूयेति। सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वज्ञानमित्यर्थः। ननु यथाश्रुते। आसत्त्यागतार्थत्वात्मो निश्लोका आसत्तेश्चेति द्रष्टव्यं।
ननु तात्पर्यज्ञानानपेक्षणे कुतो नानार्थविनिगमनेऽस्यत आह। नानेति। लक्षणेति। तथा च तत्स्तुगोधेनापि न तात्पर्यग्रहो हेतुरिति भावः।
नन्वन्वयानुपपत्तिपरिलक्षणाबीजं तर्हि शक्योऽन्वयपोषपष्टीः प्रवेशायेसादावजहत्स्वार्थस्थले च मानस्यादिति न तत्रान्यथासिद्धिमाह।
प्रकरणादीति। नहि भोजनतात्पर्यकत्वपर्यन्तं तत्राविद्यते येनोक्तदोषः स्यात्। किन्तु भोजनानुकूलत्वमात्रं। एवमग्रेपीति स्मर्तव्यं। तदन्वयेति।
आकांक्षाविरहात्। नत्वयोग्यत्वात्। गमनस्याश्वसमवेतत्वात् प्रत्येकमपि योग्यत्वात्। आकांक्षानुनाक्ति। उभयघटितगमनत्वावच्छि
न्नस्यैकदेशो निराकांक्षत्वादित्यर्थ एव स्फुट एवेति स्मर्तव्यं। सम्भूयेति। सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वज्ञानादित्यर्थः। सहेति। यद्यपि त्रिपदसम
स्यादेशे सहस्थानो नास्य वस्तथाप्येकपुरुषोक्तत्वेन सहोच्चारः किं तेकं वाक्यतापत्तेः स्यात् तदुक्तवित्सहोच्चारणात् कवित त्रिपदसमस्यादावस्मो
ऽप्येव स्यावचनात् कैचित्यकरणादित्त एवस्तं तेप मिति सर्वमवदातं। ननु सर्वमिदमनुपपन्नं। प्रकरणादेनांशद्वयसहकारित्वेऽनुग
मात्। नच तात्पर्यग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तेषामनुगमः। तावदपेक्ष्य तात्पर्यस्यैव लघुत्वादेकत्वाच्च नचैतत्कृत्स्नाकथं यानो

४

शि॰म॰ पूर्वं प्रामाणिकं स्तामान्यतत्त्वस्य ग्रहत्वात् । एकदेशिमतमयुक्ततरं ॥ नानार्थे निपततोपस्थितस्यार्थमिति कोर्थः किमनुभवार्थमथ स्मर
१८ र्थानाभ्यः तात्पर्यग्रहत्यागेवस्मरणात् । अन्यथा केतात्पर्यनिरूपणं । अतात्पर्यविषयस्य स्मरणाश्चाभावः । अन्वययोग्यत्वे नानार्थानु
भवस्य युगपद्दस्य माणावात् । अन्वयायोग्यत्वे च तत एव विनिगमनात् । अपि च नानार्थे नानार्थोपस्थितौ इत्यवशंवाच्यं । अन्यथाऽन्यतर
मात्रवृत्तौ तात्पर्यग्रहेप्यन्वयबोधात् । तथा च नानार्थतात्पर्यग्रहेऽन्यतरान्वयप्रतिबंधकउक्तरीत्या निर्वहतीति न लिंतरान्वयधीहेतुः उक्त
सामग्य्रा एव तत्तं भवात् । किं च । शाब्दानुभवापेक्षयानानार्थलक्षणिकाऽनुभवस्य विशेषत्वात् । लाक्षणिकाननुभावकत्वेन नियमेनुभव तो
पक्षाश्रयणात्नुपपत्तेश्चे साधत्वासाराद ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ घटपदमानयपदान्वितस्वार्थप्रतीत्युद्देश्यकमानयपदघटान्वितस्वार्थ
प्रतीत्युद्देश्यकं । अथवा घटपदं समभिव्याहृतापरपदार्थान्वितघटप्रतीतिपरमानयनपदं तथाभूतापरपदार्थान्वितानयनपरमेव
मेकस्य विशेषतउपस्थितस्यान्यपरस्य सामान्यतउपस्थितस्यान्वये प्रकरणादिना तात्पर्यग्रहस्यात इति तात्पर्यं । अत एव यत्र निरंतरं वाक्यार्थ रा॰म॰
बोधद्वयेवक्तुरिच्छा तत्रात ऊहे निरंतरं वाक्यार्थबोधद्वयसामग्रीसत्वात् निरंतरानुमितीच्छायां निरंतरानुमितिवत् । १८
न चापरापर वाक्यार्थबोध [redacted] पत्तिः परोपस्थितस्य भावादिति । ननु श्रोतनिष्ठप्रागभा

४ अभिमताःशाब्दी तेन तेन रूपेणो[illegible]पादाय तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनामेव तत्तत्कार्याद्वि मलं जलमिति साद्दोक्तान्वयबोधस्यानुपादानेन नापत्तिः घुघु:
४ कर्मत्वमिसारेच प्रकृते नैवोपयतौ स्तुतरां नानुसर्तुमिसाश येनाह न न्विति· इह· घटः कर्मत्वमिसारे [illegible] कान्वयबोधस्याकांक्षाभावादेवेति भावः ५

वप्रतियोगिशाब्दानुभवे तदुच्चारणाजन्यत्वमाकांक्षा तदुच्चारणापदं चोपस्थितिपरमो निम्नो कानुरोधात्तथा नानाकांक्षेता दृशज्ञानेन तद
जन्यत्वमिति न सिध्यसिद्धिव्याघात इति दोषात्तमाह। किंचेति। नन्विदमप्ययुक्तं उभयसंसर्गतात्पर्ये इष्टापत्तेः। अन्यथा प्रसंगाभावात्।
तदुच्चारणाजन्यता सर्वविषयसंसर्गावगमप्रागभावस्य उक्ताकांक्षामेर्ताविवक्षितत्वादिसस्वारसादपरदोषमाह। अपि चेति। प्रकृते प्रागभा
वाभावस्य हेतुत्वतराभावव्याप्यतयात्तत एव कार्याभाव इति किमाकांक्षया सहकारिणेत्यर्थः। नन्विहान्याभावाद्भावएव न कार्यस्य किंतु प्राग
भावादेवेत्यत आह एवं वेति। ननु यथा सकलकार्यप्रयोजिकारणत्वेन प्रागभावः कोऽम इति हेतुः एवं विशिष्टज्ञानं प्रत्यपि कारणाहेने तिशेषविशेष
णाज्ञानस्यापि सतिसंसर्गाग्रहरूपायो [redacted]रन्यथासिद्धिस्यत आह। नचैवमिति। नत्वनुमिसादावपि तद्धेतुत्वखेन मान्यसामग्रीसामाद्यि मा
तिभावः। ननु तत्र न प्रागभावाभावस्वाधावतार निवृत्तौ तत्रैवानुमिति दर्शनादिसतो दोषात्तरमाह प्रागिति। ननु सात हेतुतामोत्रे साधारणस्या
दि सत्त्वे दोषान्तरमाह उपस्थितेति॥ यस्येति पस्यपदस्य समभिव्याहृतयस्यव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वं तस्य पदस्य तदर्थवसानमन्व
याननुभावकत्वमाकांक्षेत्यर्थः। अत्र च यस्य पदस्य पदान्तरव्यतिरेके सत्त्वपदस्य पदे घटोपस्थितिपरे। अतो न मौनिश्लोकादेवव्याप्तिः। पदस्य
स्वभावत एवाननुभावकत्वाद सम्भवश्च न भवतीति स्मर्तव्यं तेन घटो भवतीति वाक्ये रक्तसाकांक्षा न भवति रक्तपदसमालिव्याहाराभावात्।

६ शाब्दबोधत्वादिः त्वमिसादि· तथा च कार्यत्वावच्छिन्नकारणं प्रागभावः सामान्यसामग्रीवि
शिष्ट[illegible] ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणं योग्यतादिश्च कारणं भवतीति भावः

५ सामान्यसामग्रीति· सामान्यसामग्रीमुद्रया
५ शाब्दप्रसपि योग्यतादिके कारणस्यादि[illegible] भावः

हेतुरिति कथमेतेन त

मि॰ स्रा॰ नापिजनितान्वयबोधे ऽतिव्याप्तिः तदा ऽन्वयाननुभावकत्वाभावात्। अत एव स्वरूपयोग्यतातो स्याभेदः सा हि यावत्फलस्थायिनी जनित
१९ फलेपि तिष्ठति इयं तु फलजननात्प्रागेवा किंचित्तु सहकार्यभावगर्भा योग्यता इयं तु पदस्वरूपसहकारिविशेषाभावगर्भेति ततो भेदः केचि
त्तु अस्तु स्वरूपयोग्यता न चैतावता ऽहेतुरिति॥ इयं स्वरूपयोग्यतैव न वैयर्थ्यहेतुः किं त्वेतज्ज्ञानमित्यन्ये॥ ननु यद्यनुभवजननात्प्रागेवेयं तर्हि
प्रागभावपर्यवसन्नैवेति तत्पक्षोक्तदोषापत्तिः। न। अत्यंताभावप्रागभावसाधारणागर्भत्वादस्याः। सर्वत्र स्वरूपयोग्यतायां अनादिसंसर्गाभा
वगर्भत्वात् न चोक्तर्थो ह्यनुपपत्तिरेवमपीति वाच्यं सत्संबंधिकपदांतरसमभिव्याहारात्तात्पर्यग्रहादेवाकांक्षापादुत्थितत्वादिति न किंचिदे
तत्। अनेन रूपेण प्रयोजकत्वमित्यसाधारणं। न हि स्वप्रागभाव एव हेतुरेतावता लभ्यते। किं त्वन्वयानुभवस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्य
संसर्गाभावत्वेन कारणत्वात्। न च ध्वंसो ऽप्येवं हेतुः स्यादिति वाच्यं। ध्वंससाधारण्यवच्छेदेनापि हेतुत्वे तत्काले सामग्र्यंतराभावादेव कार्या
भावात्। न त्वन्वयानुभवध्वंसकाले पदोपस्थित्यादिकमस्ति। वस्तुतस्तु पदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तत्वविशेषणादेव ध्वंससाधारण्यं नास्ति राम॰
। न हि हेत्वभावे कार्यध्वंसः किंत्वनादिसंसर्गाभावमात्रं। ननु ।[illegible] इतिपदस्य तात्पर्यभ्रमेण [illegible] ऽन्वयबोधे ऽपि तत्तात्पर्यग्रहे ऽप्यन्वय १९
बोधो न स्यात्। अन्वयानुभवाभावरूपप्रतिबंधकाभावात्मकाकांक्षाविरहादिति चेत्। न। समभिव्याहृतपदेनैव वारणात्। समभिव्याहृत
यस्य पदस्य समभिव्याहृततत्पदांतरपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वं तस्य तदर्थ्यवसानं मा स्वाय दांतरव्यतिरेकप्रयुक्तेन पादानुभवाभावे ध्वंस इयमाकांक्षेति लक्षणे द्वितीयदलोपादानसमभिव्या =
हृतपदेनैव वारणादित्यर्थः। अत्र देवो ऽयं ताराज्ञा समभिव्याहृतपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभवाभावरूपस्य आयानुधाननुभावकत्वस्य विवक्षणे नापि नानुपपत्तिः नेयं घटमानयेत्यारोअ
द्योतरेशाद्योतशयतिः नो दृशाभावस्य तदानीमभावात् अस्य भावादत्वात्तदोषापित्तदोषतादवस्थ्यान्। एवं चायमेती स्यादौ पुरुषाचयबोधे पित्ता[illegible] पुत्रानयबोधाभावमादयाकांक्षा सपपादे ति

पदैर्नैववारणात् । समभिव्याहृतपदस्य तदेकवाक्यत्वापन्नत्वाभिप्रायविषयत्वपरत्वात् । न चात्र मोक्षपुरुषान्वयबोधे वक्तृगाज
पदेषु तत्पदैकवाक्यताभिप्रायसंभवः । नन्वेवमाकांक्षाज्ञानहेतुत्वमसंभावि तथा हि यदि प्रतिबंधकाभावरूपाश्रयसत्त्वेऽत
स्यात्स्वरूपसत एव कार्यमात्रहेतुत्वेन ज्ञानहेतुत्वमानाभावात् । न च तदभावेऽपि तज्ज्ञानात्कार्यमिति तज्ज्ञानादरः सति प्रतिबंधके कार्य
स्यासंभावितत्वात् । किंच तदभावेऽपि तज्ज्ञानात्कार्ये न तावद्दृष्टः कर्मत्वमित्यादौ न स्वारोपितदृष्टेनेत्यादौ वैश्यमानत्वात् । नाप्ययमेतीति
वाक्ये ताद्रूप्येतात्पर्यभ्रमेणोपगतार्थत्वात् । अपि वाकांक्षयोः संशयसाधारणज्ञानमात्रेण हेतुरिति निश्चयो वाच्यः । तस्मिंश्च संशयितज्ञ
ज्ञानत्वेन तदपेक्षया नाकांक्षाज्ञानाभावस्यैव लक्षणैः कारणत्वकल्पनौचित्यादिति । मैवं । पर्यवसितं हि तत्प्रतिबंधकत्वं न तु तदभाव
त्वेन हेतुत्वं । अत एवोक्तं वक्ष्यते इत्यादिना हि प्रतिबंधकाभावस्य विशेष्यगणान्तराविच्छेदेव हेतुत्वे इहहेतुपदान्तराभावप्रयुक्तत्वविशेष
णावच्छेदेन हेतुत्वात् । अन्वयानुभवे च जातेनाकांक्षाज्ञानमस्ति । अत तत्तत्र एव कार्याभावः परत्वेन च यानुभवनियतत्वादन्वयानुभ
वः प्रतिबंधकमुच्यते । अत एवाकांक्षाया हेतुत्वेमामाभावेन तज्ज्ञानकारणानन्च यदि नाकांक्षाहेतुः किं तु तज्ज्ञानं तदान्वयानुभवे जाते पि
पेक्षापदान्तरविरहप्रयुक्तोऽन्वयानुभावकत्वव्यतिरेकः इति शब्दबोधिते ऽन्वयबोधायन्तिः पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तोपदेशान्वयानुभ

वाभावस्तच्छाब्दबोधेतदपर्यवसानस्यहेतुत्वंवाच्यंननुसामान्यतःइतिप्रसंगात्।तदिदमुक्तमाचार्यैर्लक्षणेश्रोतारितद्भावआ
कांक्षेति।नचस्वस्यान्वयानुभवेजातेपरोक्षशाब्दत्वात्तदनुभवाभावज्ञानमस्तीतितत्राकांक्षास्तानासम्भावात्।।नन्विदमपितदापद्येततद्वि
लंबेनक्वापिकार्यविलंबः।नचैवंतात्पर्याग्रहतात्पर्यत्वादिसुक्तमितिवेत्।नद्विविधंहितात्पर्यंपदेऽर्थेच।तत्रकिंतेय्याहशंगहितंप्र
योज्यकंतदुक्तेनहिराजपदमपरस्यपदार्थान्वितराजपरमितिगृहीतेपिपुरुषपदेनपुत्रपदेनवाविनाराजपदमननुभावकमितिसं
शयोयमि।संशयेसत्यपिवानशाब्दधीरूसंघतेतस्मादुक्तंतात्पर्यात्राजपदस्यपुत्रपदंविनाऽन्वयाननुभावकत्वमित्येवमात्मिका
याश्राकांक्षापाज्ञानस्यनान्यथासिद्धिः।तदयंसमुदायार्थः।यत्पदोपस्थितेरेकवाक्यतातात्पर्यविषयकयत्पदोपस्थितिव्यतिरेके
णपदोपस्थितेःश्यान्वयविषयकतात्पर्यविषयानुभवजनकत्वाभावःतदीयतादृशान्वयानुभवजनयितृत्वेनतत्पदस्यतदननुभावकत्वं
तत्पदाकांक्षा।एवंचसैंधवपदेनअतात्पर्यविषयतुरगप्रतियोगिकेविपाकर्मभावादिरूपेऽन्वयेएकृष्णादिरूपतत्तात्पर्यविषया
न्वयानुभवोनजन्यते।तत्राकांक्षास्त्येवपरंतुतुरगतात्पर्याभावादेवनान्वयबोधइतीतरपदार्थान्वितंतुरगान्वयपरंसैंधव
पदमित्येवमाकारोक्ततात्पर्यग्रहविलंबेनकार्यविलंबात्तात्पर्यग्रहःकारणं।यत्रतुपुरुषपुत्रराजादिपदानामुक्तरूपतास

येग्रहेपि राजपदैकवाक्यताभिप्रायविषयत्वज्ञानात्पुरुषपदेन नान्वयबोधः एकवाक्यताभिप्रायविषयत्वज्ञानाच्चपुत्रपदे
न सममन्वयधीः ततो ज्ञाकांक्षाज्ञानान्वयाद्यनुविधानादाकांक्षाज्ञानं कारणमिति उभयोरन्योन्यविरहस्थले कार्यानुदयादुभयस
हकारिता पारिशेष्यात् अन्वयविशेषणमेकस्यैवान्वयभेदेनाकांक्षामत्त्वासत्त्वलाभार्थं तात्पर्यविषयत्वविशेषणमनुभवेनिरंतरवाक्या
र्थबोधस्थले आकांक्षागमनार्थं ननु तदिदं पदं तात्पर्यमाकांक्षेति पर्यवसानादन्त्येकवाक्यताभिप्रायविषयपदोपस्थितिरेवा
कांक्षेति चेन्न। नष्टटः कर्मत्वमित्यादीनां संग्रहापत्तेः जनितान्वयबोधेऽतिव्याप्त्यापत्तेः श्वेतादिकूपत्तुना आकांक्षाज्ञानाभावापेक्ष
याऽकांक्षानिश्चयो गृह्णीति। तत्राभ्रमितज्ञानादेरप्येवमहेतुतापत्तेः किंवानाकांक्षाज्ञानाभावान्न दाहगुर्यघनाकांक्षाज्ञानप्रतिबं
धकं स्यात् नेनवाकांक्षानिश्चयस्याजनकावेऽनाकांक्षाज्ञानस्य प्रवंधकत्वं संभवति यास्त्वविरोधविषयकस्यजनकोभ्रमतज्ञान विघट
नक्षौरेव प्रतिबंधकत्वात् अन्यथातिप्रसंगादित्यन्यत्र विस्तरः ननु पूर्ययोः समभिव्याहारस्तयोर्नान्योन्याभावः यत्रवान्योन्याभावस्तत्र तयोर्नी
योन्याभिः इति कथमुक्ताकांक्षायास्त्वेसत्तोग्रहणाप्रकारमनुगतधर्ममाहनामेति। तथा च नामपदं विना विभक्तिपदमित्यादिकं मेनाभ्या
त्वेत्यर्थः ननु नीलपदं विनापि घटपदस्यानयमान्वयबोधकत्वान्नालस्यनाकांक्षास्यादित्यत आह। पदेति। तथा च तन्मते न तयोराकां

मि॰श्रा॰ क्षायेनाव्याप्तिः।किंतु नीलमानयेति घटमानयेति प्रत्येकान्वयबोधानंतरं समभिव्याहारादथ समाकृष्टः। अस्माकं तु यादृशान्व
२१ येसाकांक्षत्वं तादृशान्वयानुभवविरहः॰परस्परस्य परस्परं विना। अस्येवेति नाव्याप्तिरित्यर्थः समवस्थ्यसाधुत्वे कथयपद
साधुत्वेत्यत आह।पक्षेति।नचैवं कर्म धारये विशेषणाविभक्त्यर्थभेदे लक्षणामंतव्येति निषादस्थपतिसधिकरणाविरोधः
कर्मधारयेऽभेदस्य संसर्गमर्यादया भानाभ्युपगमादिति भावः।घटमिति।इदमपि परमतएव पदपदस्यान्वयप्रतियोग्युपस्था
पकपरतयाइष्टव्यदेवदत्तत्वे अस्मन्मते।अध्याहृतपदं नानुभावकं।सामान्यतएव वार्थोपस्थापकपदत्वेनाध्याहारात्।नहि
शक्तेपदं विशेषतोऽध्याहर्त्तुं शक्यते तथावत्तदर्थोपस्थापकपदत्वेनाध्याहृतपदं कथमनुभावकमिति मतद्वयेनोक्तं नन्वेवं प्रतीतौ
नुपपत्त्याकस्यनाक्षेपान्मात प्रवर्त्तकत्वानस्यानुमानाधीनत्वादिसफलवेराह पक्षेति।कर्त्तुरिवेत्यस्मन्मते दृष्टान्तः।सोऽपिपदाक्षेपो
नुमानं नतदावस्तुतः कर्त्तुरात्तेपापमेवयत्स्वप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमितिवक्ष्यते ननुगौणालाक्षणिकपोस्तु भवं प्रत्यसमर्थत्वेन स्प॰
तदावस्तुतः कर्त्तुरात्तेपापमेवयत्स्वप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमितिवक्ष्यते ननुगौणालाक्षणिकपोरनुभवप्रत्यसमर्थत्वेन तयोरनु २१
भावकत्वाभावो नपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तइति तेनाकांक्षा स्यादित्यतआह।गौणेति।आकांक्षाभावदनुभावकस्य सहकारिणो

।नवगोरगाद्यननुभावकं। येन साकांक्षताभ्युपगमेनाव्याप्तिः स्यात्। तथा च यस्यैवोपपदार्थेन गंगापदेन विना न तीराद्यन्वया
नुभावकत्वं तत्पदार्थपर्यवसानमाकांक्षेति भावः। तदुपस्थापितस्यानुभावकत्वमित्यत्र विषयत्वं षष्ठ्यर्थः। तेन तदुपस्थापित
विषयकानुभवजनकत्वमर्थो लभ्यते। अथाकांक्षैवेति परमते दृष्टान्तः। वस्तुतस्तु यत्पदोपस्थापितस्यार्थस्य यत्पदेन विना ना
न्वयबोधविषयत्वमित्यर्थो वाच्यः। कथमन्यथैकपदोपस्थाप्ययोः कृतीष्टसाधनत्वयोरन्वयबोधमेकदेशी ब्रुवाणो ह्वगान्तरेणा
प्रत्याख्यातो न त्वाकांक्षाविरहात्। तथा च गोगादेरननुभावकत्वपक्षेपि नाव्याप्तिशंकेति स्मर्तव्यं। ननु मामाख्यातादिवत्सामान्यध
र्मेणा। पदान्तराभावोप्यास्त्वः। तथा च समानविभक्तिकपदान्तराभावप्रयुक्तानुभावकत्वमनाकांक्षेपि गतमित आह। घट इति। अ
न्वयविशेषतस्य साकांक्षत्वात्। अत एव यथा कृशेत्युक्तं। ननु यदि तत्साकांक्षत्वं हि कुतो नान्वयधीरित्यत आह। अयोग्यत्वादिति। अत ए
व धर्म्यभिन्नधर्मवादिनो योग्यताभ्रमाद्भवत्येवेति भावः। ननु पदान्तराभावप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वाभावो गुरुः। तत्प्रयुक्तत्वापकत्वाभा
वस्य लघुत्वात्। अस्तिवत्तदिहापीत्यत आह। तत्तदिति। नवयमननुभावकत्वाभावगर्भमाकांक्षालक्षणां क्रमः। अपि तु सामान्यतो
ज्ञापकत्वाभावो विशेषपर्यवसन्न· स्मारणस्य पदान्तराभावेऽप्युपपत्तेस्तथा च कथमतिव्याप्तिरिति भावः। ननु यदि तदभावेप्याकांक्षा

सि॰ मु॰ ज्ञानादन्वयधीस्तदिहापि तथास्त्वमाह विष्यतीत्यत आह। क्रमेणेति। वाक्यं समासवाक्यं ननु पदं। प्रत्येकं पदं। समासवाके
२२ ऽपि वृत्त्युत्पत्तिरिति भावः। कश्चित्तु वाक्ये लोपवर्णनेन तत्र वाक्यार्थोऽनुभूत इति विशेषणं। धनत्वमर्थोन क्रियाकर्मभावः। तादृश्यान्वय
बोधे तेषामसामर्थ्यादिति वदंति। नन्वेवमसमर्थ्यादन्वयानुभवाभावे योग्यतासत्तिरपि हीयेत। तत्राप्यसामर्थ्यादेवान्वया
नुभवस्य सुवचत्वादित्यत आह। अनासन्नमपीति। तत्र वास्तवसामर्थ्यमिति।। अन्यथा कष्टापि तत्र फलोपधानेन स्यादिति भावः।
नन्वाकांक्षासत्त्वे प्रथमत एव कुतो नान्यपुरुषान्वयबोधः सामग्रीसत्त्वादित्यत आह। यद्वेति।। यद्विशेषणीभूताभिप्रायाभावे
न विशिष्टभावत्वपाकांक्षाविरहादिति भावः। उत्थिताकांक्षत्वात् संभवं धिकृत्वात्।। अत एवेति।। यदित्तात्पर्यवशादपि पुरुषेणाभि
न्वयबोधस्तदा जनितान्वयबोधत्वमात्रे विशेषणानुपादेयेत ननु तात्पर्यगर्भमिति भावः। वाक्येति। यथा कुलकादौ वाक्यार्थक
र्मतापवांतरवाक्यार्थबोधपूर्वक एवमहावाक्यार्थबोध इत्यर्थः।। न व्याख्यातृपरत्वरसोऽन्नाद्वनं। तदीयं तु पदं विशेषणामननुग
मेनानन्वयोपस्थितित्वेन हेतुतायां हि न च द्वितीयः कल्पो विकल्पसहः। तादृशाय किंचिदज्ञमात्र स्यादिति प्रसंगात्। तादृशायावदज्ञमत्व राम॰
संग्रहीतुमशक्यत्वात्। एवमयोग्यपानाद्येऽपि एवं प्रतियोगि कुक्षौ निक्षिप्यतदज्ञन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वे कारणतांतरविलोपप्रसं २२

गादित्यादौ। यत्तु कैश्चिदुक्तं घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादीनामपि नासामर्थ्यादन्वयबोधकत्वं। कथमन्यथा तादृशैरेव वा
क्यैरबाधो बाधापादिक्रमेण व्युत्पन्नस्य ततोऽर्थप्रत्ययः। न च तादृशवाक्येन परस्याप्रवर्त्तनात् व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः। प्रयोज्यप्रयोजकयो
र्व्युत्पन्नत्वेन विभक्त्यादिस्मरणद्वारापि परंपरया वाक्यार्थबोधजननद्वारा प्रहस्तुसादात्। न च व्युत्पत्तिस्तु नाम विशेषो ज्ञातः येन साक्षा
त्तु नकत्वलक्षणा व्युत्पत्तिस्तस्य न स्यादिति। तेषां पुरुषविशेषीयवाक्यार्थबोधावसामर्थ्यात्।। व्युत्पत्तिर्वैचित्र्येण पुरुषवैचित्र्यात्क
थमन्यथा तथा व्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यादितो वाक्यार्थानुभवः। न युक्तासामर्थ्यलक्षणाकांक्षाविरहमंतरेण तदनुभवाभावप्रयो
जकमन्यदिह गतेः व्यमाणां पश्याम इति।। अथेति।। न वा घटजातत्वेन पदार्थतावच्छेदकमिति वाच्यं। अन्वयितावच्छेदकस्यैव तदवच्छे
दकत्वादिति विवेकः।। वस्तुतस्तु पयस्त्वपदार्थतावच्छेदकमेव तदवच्छेदेन घटजातसंसर्गादर्शनादिति यथाश्रुतमेव सम्यक्। न च घ
जातसंसर्गो न पयसि अन्विताचयस्य ग्रंथकारसंमतत्वात्तथा बाधजननं न पयस्यसंसर्गोऽपि युगपदेव भासते। न च विशिष्टवैशिष्ट्यालाभः
विशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्तरमित्यादिसामग्रीतो संभवात्। एवं च पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्दर्शनमस्यैवेत्यरुचेराह। वाक्यार्थेत्य
ति। तथा च सर्वत्र नायं प्रकारो यागेष्टसाधनत्वादिवाक्यार्थाप्रत्ययप्रसंगात्। तदवच्छिन्ने तत्संसर्गादर्शनादिति भावः। वाक्यार्थेति न

मि.श्री.
२३

चयोग्यतायाः संशयो हेतुरिति संसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वसंशयो वाच्यः तथा च कथमेवमिति वाच्यं व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयसाम
ग्रीत्वमिति तथा सति तत्र सर्वत्र वाक्यार्थसंशयापत्तेः। न चान्यादृशयोग्यताभ्युपगमेपि तथात्वापत्तिः। उक्तसमाधित्वादिति दिक्।
योग्यतेति। योग्यताभ्रम एव शाब्दभ्रमे हेतुर्वाच्यः। अन्यस्याननुगतस्याभावात्। तथा च तदभावे तदधीनो भ्रमो न स्यादिति भावः। ननु संस
र्गाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वमित्यस्यायमर्थो यत्संसर्गविरोध्यनधिकरणत्वं। विरोधित्वं च तदधिकरणानधिकरणत्वं तच्च केवलान्वयि
प्रकृता वाक्याद्यादौ प्रसिद्धमित्युच्यते र्णितत्र माहृगेहेति यत्र गेहे कदाचिदपि घटसंसर्गस्तत्र संसर्गाधिकरणतया गृहीतेपि गेहे घ
टोनत्यभावः सोपि संसर्गाधिकरणानधिकरणो नेति तदधिकरणाधिकरणाभ्रमस्यैवग्रहः संभवति। तथा च सप्रमतिप्रसंगः। यथा श्रु
तेनुकूलं विदपि संसर्गः तत्तत्कालीनतऊहत्वमपि संसर्गाभावव्याप्यमस्तीति न घटाभावग्रहकाले तथाभूतव्याप्याभावनिश्चय इति
ध्येयांतर्हीति। अन्याभावसत्त्वेपि पटत्वेन। वाक्यार्थाभावः स एव हेतुरिति प्रकृतसंसर्गबाधकप्रमाविरहो वाच्यः तथा सति तद्रूपाणां यथा श्रु
तेनुप्रकृतसंसर्गबाधकसामान्याभावो हेतुरिति स्फोटप्रसिद्धिर्भवतीति। ननु यदि न बाधकमानाभावः तदा बाधकत्वानापत्तिः परस्परविरो
धेहि न प्रकारान्तरस्थितिरित्यत आह। अत एवेति। न भावधीः नाप्यभावधीः उभयात्मनि विरोधाभावादिति भावः। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व

राम.
२३

यदि तदोक्तदोषापत्तिरित्यन्वयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्ममेव त्वं वाच्यं तथासत्याह सेकेति। ननु एवमेवोक्तेन निश्चयोऽपेक्षणीयो
ऽपितु संदेहमात्रं तत्त्वस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्ममेव त्वं वाच्यं तथा सत्याह सेकेति ननु एवमेवोक्तेन निश्चयो त्वपेक्षणीयोऽपितु सं
देहमात्रं तत्त्वस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्मज्ञानादेव तत्ससमानधर्मत्वादित्यत आह।। उपजीव्येति। सावेति। बाधितस्थलेत्येकपदा
र्थसंसर्गविरहि पदार्थसंसर्गः परपदार्थनिष्ठः सेवनकारणत्वनिष्ठो योऽसत्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वमेवेति तदभावो योग्य
तेत्यर्थः। न च विषयत्वाभावमात्रं सम्पकृघटसंसर्गत्वं गेहनिष्ठासत्ताभावप्रतियोगीति प्रमाविषयो घटसंसर्गो यो संभवापत्तेः। न च घ
टसंसर्गो गेहनिष्ठासत्ताभावप्रतियोगिधर्मवानिति प्रमाविशेष्यत्वं यातथाप्यसंभवापत्तेरिति वाच्यं। तत्प्रतियोगित्वमात्रप्रकारकप्रमाविशे
ष्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् मात्रपदस्य चाभावविशेषणापरत्वात्। पदविशेषणत्वे चैकपदोपस्थाप्यप्रकृतोद्देश्यसाधनत्वयोरन्वयाबोधयोग्य
ताविरहे वादेवप्राप्त इति तन्निराकरणपुरस्तरानुसरणप्रयासानुपपत्तेः। लडाद्येकपदवाच्ययोर्निमानत्वादिकस्यान्वयविधयः स्वपमप्य
गीकाराच्च किं चाघक्षणावच्छेदकेऽघटो वा निसर्गवाक्ययोग्यं स्यात्। प्रागभावसत्वेऽप्यसत्ताभावाप्रतियोगित्वात्। एवं च संसृष्टत्वेऽपि। अपि
च ध्वंसयोगी सपिवाक्यमयोग्यं स्यात् तन्निष्ठास्यत्ताभावप्रतियोगित्वात्। संयोगस्यानवप्रतियोगि विरुद्धत्वेऽव्याप्यवृत्तित्वेवाऽभावविशेष

 सांतर्हि व्याप्तिवदिहापि लाघवेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावे हेतुतापातात् । न चेष्टापत्तिः । अत एवोक्ता
 व्याप्तिरप्यलक्ष्या भवतीति वाच्यं । तथा सत्ययपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति प्रमायामपि शाब्दधीप्रसंगात् । न
च व्याप्तिस्थलेऽपि साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वज्ञानेऽप्यनुमित्यापत्तिः सत्यां व्याप्तिभ्रमविशिष्टत्वात् । अन्यथा च तदभावादेव कार्याभावात्
। न चेहापि तत्तमुवव तत्र न स्याविरोधित्वात् इदं तु ग्राह्याभावपर्यवसानेन साक्षाद्विरोधित्वात् । न त्वेवं तत्रापि साध्यसंसर्गग्रहे तत्सा
क्षाद्विरोधि किंतु करणविघटकं । किंच । प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं तत्समानाधिकरणत्वेनात्तत्त्वमिति तुल्यं व्याप्तौ तथा च तद्रूपस
रूपसत्त्वपात्यो व्याभावात्पत्ताभावगर्भयोर्ज्ञानव्यभागे तुल्यतया लाघवाघनवतारेणोभयोर्जनकत्वविनिगमनाविरहात् । तत्कथमेकैव पो
गपत्ता न वा विनिगमनाउभयहेतुत्वेऽपि मिलितस्यैव हेतुत्वादन्यतरोपसंग्रह उपलक्षणार्थ इति वाच्यं । अन्योन्याभाव अत्यन्ताभावो वा नाति
तिविपर्यस्यतोऽप्यत्तागर्भयोग्यताज्ञानमात्रात् शाब्दधीदर्शनेनान्योन्यव्यभिचारेण प्रत्येकहेतुत्वपक्षस्यैवाच्यत्वात् । तस्य चाननुगमेनासं
भवात् । किंचोक्तैकपदवृत्तैकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसंसर्गाभाववत्त्वप्रमाविशेष्यत्वाभावादिकं कुतो न योग्यता तुल्य
मापत्तात् तस्मादुक्तरूपा अभावा अननुगता एव प्रत्येकं योग्यताः । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरः । तासां च ज्ञानं न कारणं येन मिलितधीहेतुत्वे अ

संभवः प्रत्येकहेतुत्वेननुगमः किंतु तावद्योग्यताविरहात् ज्ञानमननुगतमपि मिलितं हेतुः विषयबाधाबाधाभ्यां प्रामाण्याप्रमाण्येति ॥
तत्र ब्रूमः । तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गतदाश्रयत्वाभिमतपदार्थनिष्ठधर्मविशेषवत्त्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्यता तथा च तात्पर्यविषयी
भूते विशिष्टवैशिष्ट्यसंसर्गे तादृशयोग्यताभावाद्यपि विशिष्टेति नातिव्याप्तिः । एवं तात्पर्ये संसर्गाभावस्यापि संसर्गे विशेष्ये वेति न तद
संसर्गाभावग्रहे एतादृशयोग्यताज्ञानं संभवतीति नातिव्याप्तिः स्यात् । एवं द्रव्यं संयोगी तत्रापि सामानाधिकरण्यमात्रेऽविरोध इति योग्य
त्वे विशिष्टवैशिष्ट्ये तु विरोध एवेति न योग्यताया स्मिन् ज्ञाते तत्र ज्ञानेनैतस्यैव विरोधित्वात् । वस्तुतस्तु पदार्थसंसर्गतात्पर्यविषयीभूते तत्तदा
श्रयत्वाभिमतापरपदार्थनिष्ठधर्मविशेषत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः एतादृशसंसर्गतादृशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्र
माविशेष्यत्वाभावस्तादृशसंसर्गतादृशपदार्थनिष्ठप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभाव
स्तादृशः । एकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगिसंसर्गाभाववत्त्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः स्वमादिः प्रत्येकमेव योग्यता प्रत्येकज्ञान
देव शाब्दान्वयबोधः इति न च मिलितज्ञानानां हेतुत्वमसंभवि प्रत्येकहेतुत्वेऽननुगम इति वाच्यं । ग्रास्त्वसंसर्गविरोधिविरहज्ञानत्वेनानु
गमात् । ग्रास्त्वसंसर्गविरोधित्वं च तज्ज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं तत्तद्वै अनन्वयनिश्चयस्य प्रतिबंधकस्य सर्वत्राभावादिति । अथ

मि०कु०
२५

थात्वेनतावद्धेतुत्वेनोक्तदूपयोग्यताज्ञानं हेतुत्वायतदुपयवस्यानस्याकिंचित्कारतापत्तेः नच व्याप्तिज्ञानानामपि साध्याभावसामाना
धिकरणप्रधीविरोधिसामानाधिकरण्यज्ञानत्वेन हेतुत्वापत्तिः इष्टत्वात् न चाव्याप्त्याभावगर्भत्वेनेति विरोधः अन्योन्याधिकरत्वेना
त्वव्यवच्छेदपरत्वादिनोपपादितत्वात् नच गौरवेणातावज्ज्ञानापेक्षयातावद्विरहज्ञानाभावहेतुत्वेवोचितालाघवाद्दावश्यकत्वाच्चेति
वाच्यं प्रमाप्रमयोर्विचित्रकारणत्वेनाभावात् अन्यथाव्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्यैवतद्धेतोरितिमायेनानुमितिहेतुता
पत्तेः नच विषयसत्वादेव प्रमातदभावादेवाप्रमेतिवाच्यं विषयस्य प्रत्यक्षमात्रहेतुत्वात् अतीतादिनाव्यभिचारात् अन्यथानुमिताव
प्युक्तप्रकारापत्तेः नापि विषयाभावस्य भ्रमहेतुत्वम् सघटस्तदातीगंधवानित्यत्रातीतप्रागभावावच्छेदेनगंधप्रतीतेर्भ्रमत्वापातात् तत्र वि
षयबाधस्य प्रागभावरूपस्यातीतस्याजनकत्वात् अनुत्पत्तेः नत एव प्रत्यक्षभ्रमेपि दोषान्तरकारणमनुमतमिति सर्वमुक्तं तावद्योग्यता
ज्ञानानां तावद्व्याप्तिज्ञानानां च प्रत्येकमेव शाब्दविशेषेऽनुमितिविशेषे च जनकत्वं कार्याननुगमस्यादोषत्वात् ॥ शाब्दबोधसामान्येऽनुमिति राम०
सामान्ये च यद्ज्ञानमात्रे पक्षज्ञानमात्रं च कारणम् ॥ नचातिप्रसंगः विशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अकिंचित्करत्वादित्यपि २५
वदंति नचैवं घटो नेत्यादौ इति प्रत्यक्षेप्युक्तयोग्यताज्ञानादन्वयबोधापत्तिः यत्तावज्ज्ञानकूटस्य प्रतिबंधकतया तावज्ज्ञानाभावकूट

ड्गमकमित्युक्तत्वान्नैवंभावव्यक्तत्वाकूटमात्रं कारणं अप्रमाप्रमावैचित्र्यनियामकं तदभावस्योक्तत्वात् । न केवलं शब्दे रीतिरियम्
लिंगपरामर्शजानुमितिभ्रमत्वनिर्वाहायोक्तरूपयोग्यताभ्रमज्ञानस्याबाधितत्वज्ञानरूपत्वेनानुमितिहेतुत्वस्योक्तत्वात् ॥ कश्चि
त्तु घटाभावग्रह एव संसर्गाभावग्रहं विना न भवतीति यत्संसर्गावच्छिन्नो योऽभावस्तत्संसर्गाभावग्रहे नियतः स इति गेहे न घट इति
ज्ञाने सति उक्तरूपयोग्यताज्ञानासंभव इति वदन्ति । पूर्वोक्तो मध्यामिनु वदति प्रमेयमिति । नन्विदमसंगतं तथा हि । यद्घटत्वपर यदर्थ
तावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वमाकाशादाववृत्तेः सुलभप्रसिद्धं तथाप्युक्तरूपयोग्यताज्ञाता प्रयोजिका वा
च्या । न चावृत्तावनुपस्थिते तादृशयोग्यताज्ञानसंभवतीति तत्तादृशायां प्रमेयं वाच्यमिति धीर्न स्यादिति परस्य तत्किं विसदार्थतावच्छे
दकाश्रयप्रमायोग्यताभ्रमसंगोत्वे प्रसिद्धः कोन चेदृशीयोग्यतासंभवति । यद्यपि सिद्धचैत्रीयकयपदार्थसंसर्गस्य पक्षे कि विशिष्टासं
ताभावप्रतियोगित्वनियमेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वाभावतानासंभवात् । मैवं । पृक्कि विसदार्थविशेषनिष्ठासंता भावप्रतियोगित्व
प्रमाविशेष्यत्वाभावस्तत्पदार्थविशेषस्य योग्यत्वेन तत्र ग्रहस्यापि भावात् पक्षे कि विसपदार्थनिष्ठासंता भावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः
संसर्गत्वावच्छिन्नसंग्रहसंभवादिति भावः । नन्विदं प्रमागर्भत्वेन गुरुत्वं देयं चेत्तत्राह । वक्तेत्यादि । तात्पर्यं मद्योक्तरीत्या कथितप्राय

मि॰श॰ २६ नचोक्ताभावप्रतियोगित्वमेवयोग्यतास्तुकिमवच्छेदकपदेनेतिवाच्यं।असंभवात्नहिवाक्यार्थसूयःसंसर्गविशेषःप्राग्व
र्त्तिः नचायंपदार्थविशेषः अपितुसंसर्गत्वावच्छेदेनसंसर्गः।पदार्थत्वावच्छेदेनपदार्थः।तथाचसर्वस्याःसंसर्गव्यक्तेःप्रत्येकं
प्रत्येकपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनसंसर्गत्वावच्छिन्नोपरपदार्थत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वंताभावप्रतियोगीतिप्रतीत्यसंभवः नचै
वमुक्तयोग्यतायामपितत्संसर्गस्यतथात्वेनतत्संसर्गत्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकतयासंसर्गत्वावच्छिन्नेतथाभूतावच्छेदकाभा
वप्रत्ययानुपपत्तिरितिवाच्यं।संसर्गत्वेतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यविवक्षितत्वात्।एवमुक्तरूपयोग्यतायामपिनिर्वाच्य
मितिसंक्षेपः।नचस्तुयोग्यताहेतुः।अपितुसामान्यसामग्रीत्वेनविशेषसामग्रीचप्रमाजनकतावच्छेदिकातद्बहिर्भावेनसांशेक
मेनन्वितिप्रमाणतायांप्रमाफलोपधानमित्यर्थः।आसत्तिश्चेतिनन्वेवमनासन्नमासत्तिभ्रमेणान्वयबोधविषयोनस्यात्।तत्रोपस्थि
तिस्वीकारेभ्रमस्यैवासत्तितापत्तेः।अव्यवहितपदार्थोपस्थितिंविनाविशेषणज्ञानाभावेनविशिष्टबुद्ध्यनुदयादासत्तिभ्रमाणान्व
यबोधेतदावश्यकत्वाच्चे।नैवंतद्धेतुघटकदाव्यवहितोपस्थितिरासत्तिरितिविवक्षितं।व्यवहितोक्तपदाव्यवहितत्वभ्रमस्यैवा राम॰ २६
सत्तितयासत्तिभ्रमस्थलस्याभावात्।नवापस्थापकपदाव्यवधानंसा।अतएववस्तुतोव्यवहितमव्यवहितत्वेनविपर्यस्यतोति

वाच्यं मौनिश्लोकादौ पदाभावेनासत्त्वापत्तेः अत एवोच्चारणाव्यवधानं सेति निरस्तं न च तदुपस्थापकस्य पदस्य तदर्थे स्वाव्यवहि
तोपस्थापनं तदुपस्थित्यनुकूलो व्यापार इति यावत् स च क्वचिदुच्चारणात् क्वचिल्लिप्यादिना एवं च तत्तद्व्यापारं विना पदस्तदर्थयोरनुपस्थितेः
पुस्तके चैत्रेण । अनेन वक्त्रे समव्यवहितोच्चरितं अनेनाव्यवहितं लिखितमिति भ्रमे सत्यव्यवहितोपस्थितपदापेक्षयान्वयबोधापत्ति
र्वाच्यं । एवं हि योजनादिना श्लोकादावन्वयबोधो न स्यात् वक्त्राव्यवहितोच्चरितमिति ज्ञाने ऽव्यवहितोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वापत्तिज्ञा
नाभावात् । विशेषदर्शनात् । किं चैकपदानन्तरमित्यव्यवधानप्रतियोगिवक्ष्यं वाच्यं तथा चैकपदोपस्थाप्ययोरन्वयेनाधिगम्यत्वा । अस
त्वभावात् । न चेष्टापत्तिः क्रमेण साधनत्वयोरन्वयबोधस्यानेन दोषेणादूषितत्वादर्थतत्त्वज्ञानविदां स्वीकारात् । मैवं । तदर्थोपस्थित्यनुकू
लव्यापारस्य विवक्षितत्वात् । न चातिप्रसङ्गः एकपदानन्तरं अपरपदस्य प्रत्यक्षस्यैव तद्व्यापारत्वात् तस्य च लिप्यनुमित्यादिना लाभात् ।
अत एव श्लोकादौ योजनानन्तरं तात्पर्यैकस्वान्तो ताद्विशेषबोधाय योजनं पातन्तात्पर्यफलमापनात् । न च श्रुतकवाक्यादवासत्त्वभावः उप
स्थापकव्यापारस्यैव तथाविधत्वात् तत्त्वान्वयथात्तात्पर्यतो वा उच्चारणातो वा तिष्ठत्विति किंचित्स्य न उपमापिनाशकनीयः सा
मान्यतोऽर्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वेन जनकत्वात् न च तत्तात्पर्यमप्यव्यवधानेनोच्चारणाम् अन्याव्यवधानेऽपि तत्र तत्काण्डतीरितिवाच्यं । तत्र

मि॰ग्र॰ २८

हितात्पर्यमन्यत्र तत्र सतोप्युच्चारणास्यापि किंचित्करत्वेनान्वयबोधानुकूलाव्यवहितोपस्थित्यननुकूलत्वात् । अन्वयबोधानुकू
लोपस्थित्यनुकूलस्य च विवक्षितत्वात् । तत्र विपरीततात्पर्ये सैव ग्रयादिति दिक् । अव्यवधानं चान्वयविरोधिव्यवधानाभावः । नवान्वय
योग्यपदार्थान्तरेऽव्यवहितेन तथा तेनैव महान्वयधर्मनेवेन प्रकृतान्वयाविरोधित्वात् । यत्र च नानाविशेषणाकपदोच्चारणानन्तरं तो
द्वेतेपि विशेष्येनान्वयबोधः तत्र तत्तत्केविशेषणाव्यवहितेपि विशेषणान्तरे तयोरन्योन्यान्वयासंभवेन व्यवधानेपि तदन्वयविरोधित्वा
भावेन नाव्याप्तिरिति ध्येयं वस्तुतोऽव्यवहितत्वेन पदस्तत्पर्यमासत्तिः । पर्यवसितेति भुक्तवाक्यपि नाव्याप्तिशंकाप्राचेति । न चैवमासत्याश्रयाना
न्याश्रय इति वाच्यं । उक्तरूपसन्नानतत्ज्ञानत्तज्ञाने चानुभवगर्भोक्तरूपासत्तिरिति भावात् । एतेन यथाश्रुते विवक्षितेनपद्यपि नान्यो न्याश्रयत्वं ।
अन्ययानुभवानुकूलव्यापारस्तानानंतरमन्वयानुभवोत्पादादिति । किं त्वव्यवहितत्वविशेषणानुपपत्तिः युगपदेव सर्वपदार्थे वैशिष्ट्यानु
भवात् तत्स्मारणे चेतानि समूहरूपान्वयबोधतात्पर्यकारणेत्येवमाकारकस्मृतस्य वगतार्थ इति दृष्टप्रत्येकेति यथा नवपदस्मरणे तथा प्रत्ये
कपदानुभवपूर्वकतावत्पदस्मरणाः इति मतमेवेन दृष्टान्तः । तथापीति । तत्तद्वाक्यार्थबोधस्यानष्टत्वात् तावत्पदार्थगोचरस्मृतिरेव महा
वाक्यार्थबोधे हेतुरित्येवागतिः तत्स्यामथानुपपत्तिरित्यर्थ इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु तावत्साकाङ्क्षयोग्यासन्नतावत्सार्थकबोधितान्तरवाक्या

राम॰ २८

र्थबोधः। तथापि नानाविशेषणकैकपदार्थान्वयितवाक्यार्थबोधे तु नैवगतिः समूहालंबनस्मृतेरेवगतिः। अनन्यगतिकत्वात्
।विशेषणानामन्योन्यमनाकांक्षत्वेऽप्येकपदत्वे च तस्य स्वसमान्वयबोधाभावेन तत्तत्सकलविशेषणसाकांक्षयोग्यविशेष्यमात्रान्वयि
तयातावद्विशेषणविशेष्योभयगोचरसमूहालंबनस्यावश्यकत्वादित्यर्थ इति क्रमः ॥ अत एवाक्षेपेण नानाविशेषणके सुक्तं।
अन्यथावत्तदनंतभोक्ष्येपलम्भकतायां तद्धयन्यासवैयर्थ्यात्॥ अन्यथानेकवाक्यार्थबोधस्थले तन्मूलकवान्तरवाक्यार्थस्म
स्यैवोपपत्तेस्तावत्रोचरस्मृतावनन्यगतिकत्वोपन्यासविरोधात्॥ तस्मादिदंपर्यवसितं नानाविशेषणकविशेष्यबोधे प्रागपन्नावदन्व
यबोधान्तरोधात्समूहालंबनस्मृतिनियमः। न चैकविशेषणविशिष्टविशेष्यतत्राऽपि विशेषणान्तरधीरिति वाच्यम्। एकत्रैव धर्मिण्येवं
प्रकारकाचयधीतात्पर्यकवाक्ये तथाप्यप्रतीकारात्। वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ तदंशे कांक्षादिमत्त्वके मापादे। अतः संभवन्महो
वाक्यार्थज्ञाने ग्रंथादौ वावान्तरवाक्यार्थबोधनियमात् समूहालंबनस्य संभावनियमः। न हि कुलकादावित्तुवाचे स्यादौ इत्यादि
पदोपस्थाप्यस्य वाक्यार्थस्यानुपस्थितावन्वयबोधः। न च तदुपस्थितिरवान्तरवाक्यार्थबोधं विनाऽऽद्यादिसर्वनाम्नः पूर्वोपस्थितपरा
मर्षकत्वात्। तस्य च प्रकारान्तरोपस्थितौ पूर्ववाक्यवैयर्थ्यं एवं सर्वत्राग्रिमानित्यन्वयबोधे कुतस्त्याकांक्षायास्त्वभावे कुतो हेत्वन्वय

मि॰ग्र॰ धीः।अतस्तत्रवाक्यार्थयोग्यमेवाकांक्षा॥नहिवह्निबोधमात्रेतदन्वयः।एवंपदाध्याहारेप्येकमहावाक्यार्थबोधेप्यवान्तरवाक्यार्थबोधानभ्युपग
२८ मेऽध्ययनानुपपत्तिः।नत्वनेनतावदेकदैवज्ञप्यतेकिंतुदिनेदिनेकिंचित्। अतएवसमग्रबोधनासमर्थस्वल्पमुच्चार्ययोजनयाबोध्यते।अ
त्रघटमानयेत्यादौत्वनियमः।सामग्र्याद्वयस्यएकस्यावश्यकतायामेकत्रसामग्र्यनिर्णयेनतदुभयानियमात्।एवंचयवावयवाद्विवाक्यादर्थ
सर्वत्रानन्वितसर्वान्वययक्षोग्रन्थकृतामभिमतइति।भ्रमस्यपक्षेव्यवस्थितिसर्वंसुस्थम्।अन्येतुयावद्भिर्वक्तुर्वचनाविच्छेदस्तावद्भिरेकैकैर्वाना न्वि
तमवधीः।विच्छिन्नेत्ववान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकोन्वयबोधः।अतएवालोकार्थविच्छिन्नेऽपराह्णेन्तिपदार्थेनान्वयेलोकाइतिवदन्ति।अत्रपद
गमायामासत्तौ॥संस्कारेति।नानास्मरणोप्यन्ततरसहभावकल्पनान्यायात्एकोद्वाविवत्तत्रलेकशब्देनकमेकरेविभक्त्याम्पदेकत्वमुपस्था
पितम्।अनयनोबोधेएकस्यैवकेवलस्यान्वयः।तथाद्वावित्यत्रापीतिद्रष्टव्यम्।वस्तुतःस्मरणामकिंचित्करं।अनावश्यकंचपिधेहिपदद्वारान्वयबोधानु
कूलस्मारकपदार्थसमभिव्याहारवदितिवाद्वारोपस्थापकपदसमभिव्याहारवदितिवासामान्यतोऽनुमितिः।विशेषानुमापकलिङ्गाभावादितित्वे
।देवदत्तस्यपतिनन्वत्रहृदयोगेषष्ठ्यवाधवादिका।अन्यथातत्तोयाअप्रसक्तोनिमन्त्रप्राप्यनानुपपत्तेरितिमेव।हृदयोगपिहिषष्ठीनकर्तृक रामः
त्वप्रकारावबोधयतिकिंतुसंबंधत्वेनसंबंधश्चकर्तृत्वमेवसमदेतत्।तथाचकर्तृत्वेख्यातलिधानेकर्तृत्वप्रकारकान्वयबोधार्थतृतीयानियम २८

प्रकृतेपि तथा स्यादिति भावः। अत एव ग्रंथकृता तात्पर्ये इति। एतादृशतात्पर्यमेव नत्वन्विता तात्पर्यकत्तथाप्रयोगे वा।
साधुत्वमिति साक्षेपार्थः। तुल्यं प्रकृतेपि विशेष्यत्वेनान्वयेतात्पर्यतादृशान्वयेयेवत्तो याने साधुत्वमित्यर्थः। न त्विति। यावत्तदुपस्था
पकेत्यर्थः। तेन यावदन्वयप्रतियोगिपदोपस्थापकपदत्वेन न हेतुतो गौरवादित्यर्थो लभ्यते। तस्मात्किं पाकास्येति। न च युक्तमे
तत्। पदविशेषजन्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् पदविशेषोत्स्थान्वयाविरोधी वाच्यः। तदपेक्षयाऽन्वयविरोधजन्यत्वस्य लघुत्वात्। प
दत्तर्भावे गौरवात्। एवमपि परस्तुते। साधुत्वापपदाध्याहार इति। तत्र एवमपि पदाध्याहारात् नियमानुस्वयमेव साधुत्वज्ञानस्या
हेतुत्वमित्यभिधानात्। अपभ्रंशात्मकपदघटितवाक्यात्स्वार्थान्वयानुभवाभावापातात्। किंच परस्मात्तनास्यपवेत्साभिप्रायि
कमुच्चेयं। न च वक्तुरभिप्रायविषये नियमतः पदमस्ति। न च श्रोतुस्तदभावनिश्चयाभावे न तदभिप्रायविषयानुमितिरभा
सरूपेव पदज्ञानमात्रस्यैव प्रयोजकत्वादिति वाच्यं। मीमांसकेनापि धेहीति निगदितेऽश्रोतुर्नैयायिकादेराभिप्रायिकपदभाव
निश्चयवतोऽध्याहाराभावेनान्वयबोधानुपपत्तेः। न च मुकोदीरितेपि धेहीति वाक्येऽध्याहारपक्षेपि भसंगतिरिति वाच्यं॥
आभोक्तत्वनिश्चयं विनाऽध्याहारलक्षणायोरकल्प्यत्वेन प्रापत्तेः। अपि च यत्र यदानन्तरं विनापि साधुत्वं यथा वृद्ध इति विशेष्यपदे त

मि॰ श॰ त्रविशेषणापदाध्याहारोनस्यात्तथावत्तत्रविशेष्यपदोपस्थितिमात्रेणान्वयबोधोपपत्तेः नचसमानविभक्तिकविशे
२९ षणापदंविनाविशेष्यपदेऽभेदान्वयबोधेनसाधितिवाच्यं। इष्टस्वर्गयोरभेदान्वयबोधस्यविधेयवक्ष्यमाणत्वेनव्यभिचारादि
ति। अत्रब्रूमः। पदैर्विशेषणानन्वयाविरोधित्वात्एककारणापरिशेषापत्तेः। अन्वयविरोधितावच्छेदकाप्रतीतावन्वयविरोधि
त्वाप्रतीतेश्च। नवान्वयबोधजनकतावच्छेदकभूम्यत्वादरूपत्वविरोधित्वनामतस्माद्विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वमेवविशेषः
नन्वनुदन्तुभाववृत्तिविभक्त्यादिसमभिव्याहृतमेवेतिचेत्। न। विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वेनहेतुत्वेपस्थापितान्वितशक्त्युप
स्थाप्यस्वार्थानुभवजनकत्वात्। अन्यथातात्पर्यमात्रादेवनिर्वाहेवृत्तिकल्पनाक्वापिनस्यात् तात्पर्यस्यावश्यकत्वात्। किंचवृ
त्त्यनुपस्थाप्यस्यापिशाब्दान्वयबोधविषयत्वेपदितदाकाशादिपदानांशक्तिकल्पनानस्यात्। समवायसंबंधेनस्वार्थोपस्थापनेवृ
त्तपदेऽस्वान्वयबोधसंभवात् यदप्युक्तंमीमांसकेनस्यादितिदपिमंदं। उक्तयुक्त्यापदस्यैवान्वयबोधोपयोग्युपस्थितिहेतुत्वे राम॰
नान्वयबोधानुकूलोपस्थापकत्वेनसामान्यतोपिवक्तुरभिप्रायस्यपदविषयत्वात्। विशिष्टाभिप्रायाविषयत्वेपिसामान्यतस्त २९
थाभावात्। नचपदत्वेनतथात्वभावनिश्चयकथनेमितिवाच्यं। समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैवप्रतिबंधकत्वात्यदज्ञमोपस्थि

तिरेवानतियामिकेतिनिश्चयेऽपिवक्तृतात्पर्यस्याग्रहे च तथाभावेनान्वयबोधानुकूलत्वेन तदभिप्रायविषयत्वात्। नन्वेवं नैयायिको
क्तेऽपि धेहीतिपदेऽन्यथाप्युपस्थितिरन्वयबोधाङ्गमिति निश्चिन्वतो मीमांसकस्य परश्वाहरणाभावेऽन्वयबोधो न स्यादिति चेत्। न।
इद्रापि धेहिपदे इतरान्वयबोधानुकूलसमभिव्याहारवदिच्छाकारिकया अनुमितेः स्वपदविषयत्वात् परम्परस्योक्तयुक्त्या। तथाभा
वात्। पदत्वेन ज्ञानस्य किंचित्करत्वादिति तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्यैव वर्णालोपाद्यनुरोधेनार्थोपस्थापकत्वात्। तथाभावात्। पदत्वेन ज्ञान
स्य किंचित्करत्वादिति तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्यैव वर्णलोपाद्यनुरोधेनार्थोपस्थापकत्वात्। तदर्थमेवाप्यत्र पदज्ञानानुसरणात्। नचोक्त
प्रकारेणापदज्ञानेऽपि न शक्तिधीरिति वाच्यं। ज्ञानेतरापि स्वान्वयप्रयोजकत्वेन ज्ञानं तत्त्वेन नत्वीश्वरज्ञानत्वेनेति वक्ष्यते॥ तथा च प्रकृतेऽपि नका
र्यान्वयपर्यवसितिरिति दिक्॥ वस्तुतः शक्तिरपि चैतावता न पदज्ञानमेव पदार्थस्मरणव्यापारकमनुभावकं। न तु शक्तिधीरपि भेदात्तेनोपस्था
थोपस्थापिकान्वयानुभाविका वेत्यग्रेवक्ष्यते इत्येवं रमणीयं। एवंकारेण। परकार्यमिति पदपदार्थालोचनया नाकनिराकरोतीति नेति
पदार्थेति। तथा च घटादिपदघटादिपरमित्यव्यवहारापत्तिरिति भावः। भूतार्थस्येति परिणतिविषयमिसादिवाक्यस्यापि तदुद्वेति। तस्तु भ
वेत्यर्थः। अग्रेतन तत्प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्ति सामान्यपरमिति नयोनारूढ्वमित्यविरोधः। ननु तत्प्रतिपादकत्वं तत्प्रतिपादनानुकूलवक्तृस्या

मि॰श॰ पारविषयत्वं। ननु तत्प्रतिपत्तिजनकत्वमात्रं। अत एव न प्रतिपादकत्वमुक्तं। नैवं मन्यो न्याश्रयावकाशाऽसावरसात्तेषां तरमाह।
३० प्रशंसेति। तथा च प्रवृत्तिपरं वाक्यमिति व्यवहारविरोध इति भावः॥ लाक्षणिकस्येति। गंगापदेन प्रस्मरणात्तेन च तीरस्मरणान्नतु
तीरप्रतिपत्त्यनुकूलो गंगायाः संबंध इति तत्राव्याप्तिरिति भावः॥ ननु नोक्तक्रमेण तीरस्मृतिः तस्याः पदार्थत्वे विभक्त्यर्थान्वयस्य वक्ष्य
माणत्वात्। तथा च लाक्षणिकस्य लक्ष्यप्रतिपत्त्यनुकूलस्वार्थाविनाभावस्य संबंध इत्याशंकते थेति। ननु तत्समयावच्छिन्नः पुरुषस्तथा
प्य एवेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह। गंगेति। मुख्ये वाचकत्वे उपलक्षणाः स्वार्थाविनाभूतत्वेऽपि गंपत्व इति चेद् दृष्टव्यं तेन मत्स्यादिप्रसंगो वारितो भव
ति अन्यथा परिहारस्य नत्तापत्तेरिति। ननु प्रतिपत्त्यनुकूलसंबंधवत्त्वसामान्यमतत्तात्पर्य। स च संबंधो द्विधा शक्तिर्मुख्यार्थबाधे स्वार्थाविना
भावश्चेति कथं तत्तहीत्यादि। अतो दोषान्तरमाह न स्यादिति। प्रयुक्तः पर प्रतिपत्तिविषयीकृतः ननु जनितः मौनिश्लोकाद्याप्तिभयात्। ननु व
क्तुरिच्छाप्रत्ययवोधप्युपात्ततो भयोरेकदानुभवसंकलनात्तादिति सिद्धांतो भज्यते तत्राह आहार्याणेति। सकृदुच्चरितस्य सकृदर्थसाधक
त्वेऽप्युत्पत्तिनिश्चयविशेषदर्शनादेकदाऽनेकार्थप्रत्ययेन बहुक्तौ। उभयानुभावनेच्छामात्रस्य तत्वमिकानुभवात्मामेव निर्वाह इत्याह नित्यवक्तु राम॰
त्यते। तथैव मुसलैः एकदोच्चारणाएकमात्रानुभवजनकत्वकल्पनात्॥ अत एव यथैकोच्चारणाएवनानार्थानुभवदर्शनेन तत्तैकोच्चारणान ३०

नाथोनुभवजननव्युत्पत्तिनिश्चयादेकैवेत्यवानाथोनुभवोनावृत्तिःकरोकत्वादितिशक्तात्तृतीयाविभक्त्यादेरुद्योर्व्यद्
मसोभयवाचिपुष्पवंतादिपदेष्वाएतन्नाएवंस्फुटव्युत्पत्तिवैचित्र्याणामेकदैकत्रोभयार्थप्रत्ययनात्।नचोभयानुभावापेक्षाऽपे
क्षतएवाकांक्षयदितदैकदैवेत्यवश्यमभिप्रायःश्रोतृत्वेवाक्यभेदावश्यकत्वादितिवाच्यं।पूर्वोक्तविशेषदर्शनेयुगपदनुभवे
च्छायाकवाक्यान्तर्भावेणतात्पर्येच्छायाश्चविरहादितिभावः॥एकवेत्युच्चारो॥एकस्मिन्वाक्येनन्विदंयुगपदिमावर्थावनुभा
वयत्वितिवक्तुरिच्छायामावृत्तिकल्पकमेवनास्तीतियुगपदुभयानुभवःश्रवणसामग्रीकतयाभ्यासापिदुरपवादःइदंवा
क्यमिमावर्थौबोधयत्वितितात्पर्येपितथा।आवृत्तौवाक्यभेदात्।नचोक्तविशेषदर्शनादेतादृशीवक्तुरिच्छासंभाविततेति॥प्रत्रा
दिनाशेशोकादेस्पष्टवादिदिदृदर्शनेनबाधितेपीच्छासंभवाच्चविशेषदर्शनस्यासार्वत्रिकत्वाच्च॥वस्तुतस्तुविशेषदर्शनमेवन
एकोच्चारणेएकानुभवजनकत्वदर्शनात्एकानुभावकत्वंतेनैकानुभावकत्वमात्रात्तत्कल्पकाभावात्।गौरवाच्चाकस्यचिन्न
थाव्युत्पत्तावपिनसकृदुच्चरितादिसर्वनियमःअन्यत्रतथाभावात्।एवंचेदृशप्रयुक्तव्युत्पत्तिरेवनेतादृशीतदावक्तुरिच्छायांयो
गपद्यप्रवेशेपीमावार्थौविदेवाक्योच्चारणावाधयत्वितिकेमाकमाम्पतरागर्भगजेभिप्रायमात्रेपिनावृत्तिकल्पनं।ठक्काभिप्राय

स्थल इव युगपदुभयसामग्रीसमावेशादिति मनसि सन्नाह । अत्रेति । एकवाक्यतानिर्वाहायोगपद्यान्निर्वाहाय
रिविशेषदर्शनाद्यभिप्रायः । तदा मास्तु युगपदुद्भवः । न हि तस्मात्प्रात एकोच्चारणान्निर्वाहस्तु स्यादेव भूमि छायादि नियमश्च कथ
त्वात् । तदर्थनिर्वाहोपि वक्त्रभिप्राया स्वीकारेण तदाहन्निरपि मानस्यादिति भावः । नन्वाहृत्तिकल्पकता सर्वमिति संपरस्तु युगप
देनेकार्थानुभवसामग्र्येव न पदस्यैकदैकानुभवजनकत्वस्वभावत्वादित्यत आह । अत एवेति । यत एव न शब्दस्वभावोऽपि तु तास
र्यं यह मात्रापेक्षं सत एव पुष्पवन्नापि परस्तूभयपरेणाहन्निरिति भावः । ननु सामग्र्यौ तौल्यमेवानएकमात्राचभवजनकत्वस्वभावत्वात् ।
न च पुष्पवन्तादिपदे व्यभिचारः । शुस सिद्धेर्विकिरणाविशेषादित्यत आह । प्रथममिति । तस्मादिति निर्गमकाभावादुभयोर्ज्ञानं युगप
ज्ञानं वा स्यात् । न त्वावृत्तिरिति न स्वभावसिद्धिरिति भावः । अर्थेति । अशक्तेः सिद्धसाधनं वा गाायविवादपदमिति । एकमात्रानुभावक
त्वे बाधो ज्ञानसादीनामपि तदनुभवविषयत्वादित्येकशक्तिविषयमिति विशेषणात् नैकशक्तिविषयस्यैकस्यैवानुभावकत्वं लभ्यते ।
एकशक्तिविषयत्वावच्छिन्नस्यैकत्वेन विवक्षितत्वात् । एकपदोच्चारणात् एकोच्चारणान्निर्विना नार्थशक्त्यैकपदोच्चारणात्
ता तेन विभक्त्यादिपदेन व्यभिचारः । नन्वेकमात्रानुभावकत्वमननुभावके उभयपरत्वात् बाधितमिसत्यत आह । येनेति । स्वकीयम

त्वंपतरविषयाननुभावकत्वंसाध्यं यथाश्रुतेऽपरपदार्थेऽन्वितत्वाथानुभावकत्वाद्याधापत्तेः। अतएवपदत्वादिस्वच्छन्दादिघटेव्यभिचार
त्रानार्थत्वादितिहेतुकृतः तदर्थंस्फुत्तेलानार्थान्यनानार्थत्वादिति। निरुपाधेर्बाधानवकाशादाह सामग्रीति। ननुपदघटिताकृतिविशे
लेएकैवान्वयधीतत्वेकवाक्यतापत्तिः ज्ञानभेदेनवाक्यभेदादित्यतआह वाक्येति। अर्थैकत्वेएकवाक्यतालक्षणत्वादितिभावः
।।ग।।ति। ननुशक्यपौरेकाग्रनुभवेपिशक्यलक्ष्ययोः कथमेवं। अन्नयपपत्तिधीविलंवेनलक्ष्योपस्थितेर्विलंबितत्वादिति।। मैवं।
शक्योपस्थितौतदन्वयानुपपत्तौलक्ष्यतात्पर्यग्रहकालेशक्येपितात्पर्यग्रहसंभवात्। घोषमत्स्यादिवितिसमुदितघ्यऽन्वयानुपपत्ते
भयोःक्रमयधीसंभवाच्च। नन्वेवंसकृदुच्चरितात्संक्षेपान्वयानुभवद्वयमपिनियमोभज्येत नचान्वयाननुभावकत्वाभावगर्भाकांक्षेतिजनितानु
भवेआकांक्षाविरहात्तदनुभवानामितिवाच्यंतात्पर्यविषयाननुभावकत्वाभावगर्भायाकांक्षायास्तत्रापिभावादिति। मैवं।। सामग्रीसत्वेऽनु
त्पत्तेः। अन्यथातदभावादेवतदभावइतिदिक्। एवंप्रथमोद्धारः शाब्दपर्यवसितत्वमिदमेवयदनुभवान्तरजननेकालेस्वतःप्र
तौ वा विसामग्रीकत्वंननुजनितान्वयबोधतात्पर्यानिराकांक्षत्वं। उभयोःसात्पर्यविषयत्वेएकानुभवसिद्धयथाकांक्षासत्वात्। एक
देशशक्तिमैसमुदायशक्तेः एकज्ञानमिदमुभयाभिधानमितिदिक्। पर्थेति स्वभावदृष्टान्तः। ननुस्वतंत्रतदिच्छयोच्चरितत्वंतत्सत्वंकथ

मि॰श॰ मध्यापकतात्पर्यनिर्वाहनमित्यत आह।तदिति॥लाघवादितिभावः॥मीमांसापदं वेदकथं।तदवधारणमित्यत आह।अनादी
३२ ति।ननूच्चारणानादित्वदृष्टान्तेन तात्पर्यानादित्वं त्वयोच्यते तदेव नास्तीत्याशंकते।अथेति।तथा चोच्चारणासादित्वेऽर्थसिद्धमेव
तात्पर्यसादित्वमितिभावः।अनुगतेतिपक्षतावच्छेदकापीचेपकिसमानाधिकरणसाध्यसिद्धेरितिभावः।पूर्णापंचमो वेदइस
न्यत्रापि वेदप्रयोगादर्शनतः सिद्धसाधनं मा भूदित्यत आह।मुख्येति।मुख्यार्थेति।अनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताना नेमुख्यामुख्यविभा
वनुपपत्तेरित्यर्थः।ननु माध्यंदिनादिशाखासमुदायः स्वपक्षस्तत्र इत्यत आह।समुदायस्येति॥स्वर्गेति।शब्दतनुपजीविप्रमाणा
तिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमितिसविषयार्थकत्वमित्यर्थः।अन्यथादिशब्दार्थानिर्वचनादितिभावः।हीति॥शब्दतनुपजीविप्रमाणातिरि
क्तप्रमाणाजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वमित्यर्थः॥अन्यथादिशब्दार्थानिर्वचनादितिभावः।तर्हीति॥पक्षतावच्छेदकमानानन्तरमनुमा
नावतारादितिभावः।विवादो विप्रतिपत्तिः।ननूक्तधर्मावच्छेदेनैव विवादपदत्वमास्तामित्यत आह।भारतेति।तथा च तत्राप्येवं विवादा
पत्तेः अनतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकत्वादितिभावः।ननु भारतादावपि विवादसंभवादित्यर्थः।तथासति प्रकृतेऽसंभावात्।असतः सिद्ध राम॰
साधनस्य विवादादेवाभावात्।विवादाभावे तत्साधारणपक्षत्वाभावादिति साध्यविकल्पमुपपादयितुं पृच्छति किंचेति।नापीति।साधु ३२

धारणाविषयत्वं नेत्यर्थः। ननु सादित्वं न प्रागभावप्रतियोगित्वं अपि तु सजातीयध्वंसाव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वमित्याशंक्य निषेधति।
मापीति। प्रथमेनेति। तथा च तत्रैवानैकांतिकमिति भावः। तज्जातीय इति। तज्जातीयत्वं साध्यमित्यर्थः। तर्हीति। स्वतंत्रप्रणीतं यन्नु-
त्तिधर्म्मवत्त्वं इति ध्रुवकेदं न स्वतंत्रप्रणीतमित्युक्तं भवति। स्वतंत्रेणाव्यपदेशः प्राथम्येनेति न्यायादिति व्यासस्य न ममेति व्यपदेशो न स्यादि-
ति भावः। ननु तेन स्वातंत्र्यमपि तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वं साध्यं पदीयं तादृशमुच्चारणं तेनैव व्यपदेश इति नियामकमित्य-
त आह। स्वातंत्र्यं वेति। तत्कालावच्छिन्नोच्चारणानपेक्षत्वं ममापि तदुच्चारणकालावच्छिन्नानपेक्षत्वेन व्यासस्याप्यन्नर्ते तदर्थं न सजातीयत्व-
अपि त्वनुपूर्वीविशेष इत्यरुचेर्दोषांतरमाह किंचेति तदेति। आद्यभारतादिपूर्ववर्त्तिनस्तादृशस्याभावात्। निष्ठार्थं स्वच्चमत्वादित्यर्थः। अ-
थेति। वेदस्यातीयं पक्षः स्वतंत्रोक्तत्वं साध्यं तत्र स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः। शब्देति। शब्दं तदुपजीवि च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीवति
यावत् ताभ्यां प्रमाणाभ्यामतिरिक्तं यत्प्रमाणांतरं न्यूनप्रमित्यविषयार्थकत्वे सतीत्यर्थः। तेन प्रत्यक्षशब्दोपजीव्यनुमानादिविषयलौकिकेश-
हेतिः। न च प्रथमप्रमाणपदं वैयर्थ्यं प्रमाणपार्थं यद्वा जन्यवाक्यार्थज्ञानमुपजीवतीत्यर्थेला भार्थं तदुपादानात्। अन्यथा शब्दजन्यप्रहेत्वादि-
मूलकारिष्टत्वादि तच्चक्षुरादिविषयविषयकलौकिकवाक्यातिव्याप्तेरशक्यपरिहारत्वात् साक्षात्परम्पराधारणापेक्षामात्रशरीरत्वादुपजीवि-

मि॰प्र॰शा॰ नाथाः॥ नच शब्दोपि यमाणां प्रामाण्यार्थकं विषद्धमपेक्षते किं तु स्वनिर्वाहार्थे अपेक्षते तु वेदेऽप्युपजीविप्रमाणं प्रामाण्यार्थमपि वेदं॥ अत्रो
३३ पजीवितायां वाक्यार्थज्ञानपर्यन्तधावनप्रत्यक्षेण चैत्रशब्दश्रुत्वा चैत्रः शब्दायत इत्यादिप्रयुक्तवाक्यातिव्याप्तिवारणाय। तस्य शब्दप्रत्यक्ष
मूलकप्रमाणमात्रगम्यार्थत्वात्। ननु तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीविप्रमाणविषयार्थकत्वं अत एव शब्दपदमप्यपार्थं वा॥ अन्यथा
शब्दस्यापि प्रमाणस्य शब्दगोचरज्ञानोपजीवित्वेन शब्दोपजीवितया तत्र लक्षणगमनानुपपत्तेः॥ न चैवमपि अतिव्याप्तिः चैत्रवाक्याद
यमर्थो ज्ञात इत्यादिवाक्यानां चैत्रशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानं विनाऽसंभवादिति वाच्यं॥ चैत्रशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाभावेऽपि वाक्यार्थज्ञानमा
त्रेण तादृशवाक्यसिद्ध्या तदनुपजीवित्वात्। पक्षे शब्दोपजीविता समानविषयकशब्दजन्यज्ञानसापेक्षत्वात्। अत एव नचक्षुरादावतिप्रस
गः॥ एवमपि प्रमाणपदं तदर्थमेव। न हि स्वर्गयागादिजन्मोऽन्याजन्यत्वे सति जन्यत्वादिरूपादिलिंगस्य सत्तायामेव शब्दमुपजीवति अपि तु
प्रमाजनने। न चैवं योगजप्रत्यक्षविषयत्वादेरर्थस्यासंभवः। तस्य योगविधुपदेशकशब्दोपजीवित्वेपि समानविषयकशब्दानुपजीवित्वा राम॰
दिति वाच्यं। अग्रिमप्रमाणपदेनैव तद्वारणात्। न हि योगिप्रत्यक्षे शब्दतत्समानविषयशब्दोपजीविप्रमामति। किंतु प्रमाणं जनकमास्त्रिपा ३३
गजवर्मस्य प्रमाणव्यापारतया प्रमाणत्वात्। मनस्य च साधारणत्वात्। शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तमनोजन्यत्वे छद्दडख्यादिभिरसंभ

वचारणायासाधारणधर्मेणात्मादिव्यावर्त्तनायवाग्रिमअप्रमाणपदस्यासाधारणज्ञानकरणपरत्वात् । न च योगिप्रत्यक्षस्थले योगजध
र्मोन्यस्यासाधारणमस्ति । अत एवाग्रिमप्रमितिपदमप्यर्थवत् । शब्दादुपजीव्यप्रमाणातिरिक्तासाधारणकरणजन्यवेदार्थ
गोचरस्मृतिविषयार्थकत्वेनासंभववारकत्वात् विशिष्टज्ञानादेः स्मृतिकरणस्य प्रमाणत्वाभावेन विशिष्टातिरिक्तत्वात् स्मृतेश्च न
प्रमितिरननुभवत्वात् अनुभवपरत्वेप्रमितिपदस्य एवज्ञानलक्षणायामपि प्रसंगो वारितः तत्र ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वात् । भ
नसश्चासाधारणत्वात्त्रे वेदार्थगोचराया वेदोपजीवित्वाच्च सामान्यलक्षणानुयद्यपि बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तिरूपेत र्हि स्वजन्यज्ञानसमान
प्रकारकत्वेन प्रमितिर्विशेष्यान हि प्रमेयत्वादिनातज्जन्याधीर्वेदजन्यप्रमितिसमानप्रकारिका न च स्वांशावच्छिन्नत्वप्रकारिका सा वेदा
नुपजीविप्रमाणजन्याऽसाधारणकरणजन्याबाधमनोमात्रकरणजन्यत्वात् । न च वेदव्याख्यानेभगवद्भक्तेरतिव्याप्तिः वेदाः
केनचिद्व्याख्याताः महाजनपरिगृहीतत्वात् इत्यादीनां तदुभयातिरिक्तप्रमाणत्वात् । अर्थपदस्यतात्पर्यविषयपरतया व्याख्यानस वे
दतदर्थबोधबोधकभावतात्पर्यकत्वात् । नैवं वेदार्थस्य तद्गोचरत्वादसंभवः स्वसमानप्रकारकत्वेनैव वारणात् । न हि वेदतद्व्याख्या
नयोस्तुल्यप्रकारकधीजनकत्वसंभवो ऽभेदापत्तेः । अत एव संकेतग्राहकेभगवद्वाक्येनातिप्रसंगः तदर्थस्य तदुभयलिङ्गप्रमाण

मि॰ श॰
३५

गोचरत्वात् । न वायुर्वेदादौ दृष्टार्थैः व्याप्तिः तस्य परमतेऽवेदत्वेन तदुभयसिद्धादृष्टार्थकमात्रस्य पक्षत्वात् । एतावद्वेदसमानविषयकस्मृ
त्यादेर्गतमत आह शब्देति शब्दजन्यज्ञानाजन्येति कृते अश्रुनिकवेदव्याप्तिरिति वाक्यार्थपरोपादाने । न च सा तथापीति वाच्यं । । वाक्यार्थज्ञा
नस्याहेतुत्वात् । । तद्विनापि सजातीयप्रवृत्त्या तादृशवेदजननात् । न चैवं शब्दपदत्यागे जन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वे वैयर्थ्यं तत्र स्वजन्यत्वे सत्यतिवि
शेषणावैयर्थ्यात् तन्मतेन्यावर्त्याप्रसिद्धेः अजन्यज्ञानासिद्धिदशायां प्रथमजन्यज्ञानाजन्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् एज लक्षकपोतकस्य पक्षत्वानुमा
नाख्याजन्यज्ञानसिद्धेः न च वेदसमानार्थकस्तु कर्मोक्तेस्तुकवाक्येऽतिव्याप्तिः स्वविजातीयशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानामूलकविवक्षायां वाक्यार्थप
दवैयर्थ्यादिति वाच्यं । प्रमाणशब्दत्वेनैव वारणात् । तस्य महाजनपरिगृहीतार्थकत्वात् । अप्रमाणशब्दव्यावृत्तेः सतां तेनैव भावात् । अप्रमाणश
ब्दस्यानर्थकत्वात् महाजनपरिग्रहश्चादृष्टार्थकाध्ययनयोग्यत्वमिति न काप्यनुपपत्तिः । नैवं सायंतनपदवैयर्थ्यं दृष्टार्थकगाणादिव्यावर्त्तक
त्वात् न चैवाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिविरोधः अध्ययनकर्मत्वघटितत्वाद्वेदत्वस्येति वाच्यं । एतस्योभयमतसिद्धत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वात् । स्व
रूपत्वदृष्टार्थकस्य वाक्यस्य स्मार्तनित्यानुष्ठापकत्वादिपरोक्षान्तदवच्छेदेन वाध्ययनविधेः … सत्संतत्स्य … साधारणापि प्रागुक्तं वा
स्मीयं तत्र वाराणाच शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वप्रयुक्तप्रामाण्यवत्त्वया तेन वेदस्य प्रामाण्यमीश्वरप्रसक्तमूलकत्वेन शब्दान्तरस्य विजाती

राम॰
३५

यानुपूर्वीकस्य प्रामाण्यं शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेन तथा च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तप्रामाण्यवत्त्वावच्छेदकं तद्विजातीय
तदर्थकपदत्वं तदन्यत्वं विवक्षितं शब्दपदं च तादृशवाक्यान्तर्भूतपरं । तेनैकदेशस्यापि वेदत्वापत्तावपि दरध्ययनबाधो लभ्यते । अत एव चत्वारो
वेदा अजायन्त इति संगच्छते । अन्यथा समुदायवृत्तित्वे वेदत्वस्य तद्विरोध इति सर्वं सुस्थम् ॥ सजातीयेति । समानजातीयानुपूर्वीकशब्दो वा रागा
न पक्षो वा रागाद्विषयजातीयत्वमित्यर्थः ॥ आद्येति । निष्ठार्थस्याविवक्षितत्वादिति भावः । ननु तज्जातीयत्वं तद्वृत्तिधर्मवत्त्वमिति धर्मान्तरेणासिद्ध
साधनमिति शङ्कया धर्मपक्षकमेवानुमानमाह ॥ अथ चेति । प्रमाणेति । महाजनपरिग्रहत्वावच्छेदकेत्यर्थः ॥ महाजनपरिग्रहश्च ग्रहणा
धारणानुष्ठानादिरित्यर्थो । न च रितयागादिवृत्तियागत्वादेर्व्यभिचारो भ्रमादिति वाक्यधर्मत्वविशेषणं ॥ तावन्मात्रं चेदनीतं न वेदत्वादावनेका
न्तिकमित्यभयमुपात्तमिति भावः । तेन प्रमाणतावच्छेदकत्वं यदि प्रमाणमात्रवृत्तित्वं तदा इदानीं तन वेदत्वे व्यभिचारोपत्तिरिव छिन्ति धीजनक
त्वं तदा योग्यवाक्यत्वे व्यभिचारः प्रमाणशब्दत्वमेव वेदत्वमिति । तस्यैव तदनवच्छेदकत्वात् असिद्धिश्चेति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् ॥ ॥ ननु तेषा
मपक्षत्वे तत्र संदिग्धानैकान्तिकत्वं परमते स्यात्तस्य हेतुमत्तिसाध्याभावसंदेहोपि दूषक इति प्रकारान्तरमाह तादृशेति ॥ नेदृशा विभाषिकमित्याह
तथापीति । गुर्विति स्वरूपकथनं । अध्ययनपूर्वकत्वमात्रादेवेष्टसिद्धेरित्यवधेयं । ननु स्वयंभुवेण भगवानित्यादिवाक्ये वेदस्य नित्यतां प्रतिपा

मि॰ शु॰ इयत्त्वावच्छेदकत्वादित्यत आह। स्वयमेवेति॥ अथा ओ३ हुवीरयेहु जायीति इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन सर्वो ओ३ ढुंवरोवेषीपित्वेति स्मृतेर्य
३५ थाश्रुतार्थबाधः कल्प्यते॥ स्मृतेर्मूलभूतश्रुतिसापेक्षप्रामाण्यायाः प्रत्यक्षवेदविरोधेन मूलानुमानं तवेदानुमानात् यथाश्रुतेश्च प्रामाण्यनि
र्णयात् तथेहापीति भावः। नित्येति। नित्यतया निर्दोषत्वेनैव प्रामाण्योपपत्तेरिति निर्दोषत्वत्वहेतुतया नित्यत्वं वोद्धव्यं। नन्वप्रामाण्यहेतुत्वे
न लौकिकवाक्याव्याप्तेः तथा हीति॥ वर्णात्मकस्येशतः सिद्धसाधनवारणाय। समवेतत्वे सतीति। समवाये सति स्वार्थः। तेन समवायस्य
संबंधसामानाधिकरण्येऽपि तन्निमित्तत्वं लभ्यते अन्यथा समवायप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्यपर्यं प्रतियोगित्वविशेषणावैयर्थ्यापत्तेः। न चास्मन्म
ते शब्दत्वादिसमवायवत्तया शब्दे हेतुसत्त्वेऽपि परमते कथं हेतुसिद्धिरिति वाच्यं॥ सादृश्यादीनां तन्मते तत्र समवायानुत्पत्तिरश्चत्र स्वसमानका
लीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयमात्रं निर्वाच्यं। अन्यथा तादृशसमयसंबंधहेतुत्वलाभेऽपार्थविशेष्यत्वात्। वस्तुतस्तादृशसमय
संबंधपरमेवोत्पन्नेत्यपदं समवाये सत्युत्पन्नेरित्येव हेतुः कथायां प्रमादिसेव प्रयोजकं समनुपयोग्यर्थत्वादिति प्रागेव व्यवस्थापनात्। ननूत्पन्नत्वेन
स्वसमानकालपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसंबंधित्ववर्णमात्रयत्नोच्चारणोच्चारणमशब्दभागासिद्धिसंदेहादिति प्रागभावप्रतियोगित्वेवा रम॰
च्यं। तत्रैकदेशिनः समाधानमाहुः क्वचिन्निषेधतीति त्विय इत्यादि। साधयेति। तन्न इति वर्णमात्रस्यानुपूर्वीत्वेन दीर्घादीनेत्सादरविरोधप्रसंगादिति भावः॥ पदत्वा ३५
नेति॥ मौनिश्लोकानुरोधादिति भावः। तदुपनीतेति। न च तदुपनयस्थले तत्क्षणिकत्वं वर्णा एव न स्थिरत्वजातिविशेष्याभावे कुतः श्रोत्रविनि एवी

रितिवाच्यं। वीचीतरंगन्यायेननानावर्णोत्पन्नावर्णांतरेपूर्ववर्णोच्छटितत्संबंधेनविशेषण। ज्ञानोत्पन्नास्मर्य्यमाणानुपूर्वीविशेषण।
कविशिष्टधीसामग्र्यावातथासंभवादितिभावः॥ तारत्वमंदत्वेति। नचान्यूनानतिरिक्तवृत्तिजातिद्वयस्यासंभवात्रेयंशंका। तारत्वमंदत्वयो
रभेदात्। तद्वृत्तिधर्म्मयोर्भेदादित्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् एकप्रतियोगिकंतारत्वंतत्प्रतियोगिकंचमंदत्वंविरुद्धयदेवत्वेकप्रतियोगिकतारत्वेतदे
वापरप्रतियोगिकंमंदत्वंइत्यग्रेवाच्यमितिभावः॥ अन्नमष्टेति॥ नवानन्यथासिद्धत्वप्रमात्वंतथाचप्रमानूपप्रसक्षेणेत्यर्थः तथाचविनिगम
नाभावात्। प्रमाप्रत्यभिज्ञानयोर्वैपरीत्यमेवनकुतइतिवाच्यं। उभयत्राप्रामाण्यकल्पनापेक्षयाप्रत्यभिज्ञामात्रस्याप्रामाण्यकल्प
नालघवस्यैवविनिगमकत्वादितिभावः। स्पर्शाग्रहइति। स्वव्यंजकगुणमात्रपुरस्कारेणेंद्रियग्रहेनेरितिभावः॥ अवायवीयत्वेनेति॥
अवायवीयत्वेहिरिंद्रियत्वेनेत्यर्थः। तेनमनसिनव्यभिचारइतिभावः॥ वायुमात्रेति। सन्नादिग्राहकत्वाद्व्यभिचारःस्यादितिभाव। यदेत्या
दानमितिभावः। वायुधर्माःवायुमात्रधर्माइत्यर्थः। अन्यथासत्तादावनैकांतिकत्वादितिभावः। नश्रवणेति। नश्रवणमात्रग्राह्यधर्म्मइत्यर्थः।
तेननवायोर्वायोर्द्रव्यत्वादिजातिमत्त्वादितिभावः। ननुतारत्वादिकंजातिविशेषस्तस्यशब्दवृत्तित्वेपिवायुवैजात्यसमावश्यकमितिलाघवात्तदे
वास्तु। ननुशब्देपिवैजात्यांतरमतएवबाधकाद्दस्यारोपइत्यरुचेर्दूषणांतरमाहप्रथमइति॥ स्मर्य्यमाणारोपेहिसादृश्यविशिष्टधर्मि
धीजनितारोपस्यस्थितिर्हेतुरितिप्रथमंचाकचिक्यादिविशिष्टशुक्तिधीमात्रंननुरजतत्वविशिष्टधीर्यथातथेहापिस्यादितिभावः।

मि॰ प्र॰ सजातीयेति॥ स्वाश्रयसजातीयेत्यर्थः। अत्र च सुखादिसाक्षात्कारप्रतिबंधकतया सजातीयपदं गुणत्वव्याप्यजातिमज्जातीयत्वविव
३६ क्षितत्वात्॥ प्रतिबंधकत्वमात्रे च कृते फलोपधानप्रसंगो दुःखानुभवशान्ते दृशादृष्टगत्वमारोपितारशाद्वस्याप्रतिबंधकतयात् तदाचारणोपनुग
तमतिर्नर्लभ्येतेति तदवच्छेदकत्वमुक्तं॥ तस्यैव दुःखस्योत्तेजकस्याप्रतिबंधकीभूतस्यापि प्रतिबंधतावच्छेदकत्वात्। अनुपहि
तफलस्यापि योग्यत्वात्॥ शब्दहेति पदं रसादिसाधारणानुगतमतिप्रसंगवारणाय दुःखाभिदर्शीमादायमंदपिमाप्त्यनुगतमातिरिति जा
तिग्रहणमिति भावः। वाच्याभिमतत्वात्। वायुसंबंधात्प्रतिबंधकसंबंधस्यैवाभिमतत्वात्॥ सत्त्वेति प्रौढिवादमात्रं। नानात्वेप्यनुगततारखाप्रस
यप्रसंगस्यानुद्धारादिति मनसि कृत्वा प्रथमकल्पमेवोपसंहरति। तस्मादिति॥ उत्कर्षेति उत्कर्षत्वापकर्षत्वापरजातिमत्त्वादित्यर्थः॥
सजातीयेति॥ तादृशसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकतादृशसाक्षात्कारप्रतिबध्यतावच्छेदकाश्रयजातिमत्त्वादित्यर्थः। अत्र च सामान्य
पदमनुगमकधर्मप्रविष्टमित्युपात्तं॥ वस्तुतस्तु तादृशदुःखादिमति मदृशदृष्टिसाध्यसत्त्वाद्व्यभिचारवारकतया हेतावप्रवेशनीयमेवेस
वधारणीयं। साधनेति पक्षाश्रितेज्ञानादौ साध्याव्यापकत्वात् साधने स्वादिविशेषणानचवज्ञानादौ तथा साध्यज्ञानादेरपि साक्षात्कारप्रतिबंध रम॰
कत्वात्। स्वादेस्तथात्वेपि विजातीयमात्रप्रति तथाभावात् न तु सजातीयेपि। मदृष्टे गुणत्वं च मदृष्टेऽवृत्तित्वमात्रं न तु गुणत्वात् भोगेऽपि व्यर्थ वि ३६

शेषशालादिति। अथ साध्यव्यापकमुपाधिमाह। श्रोत्रग्राह्येति। उत्पत्तिमतः श्रोत्रग्राह्याभावस्यत्वात्। न चाग्राह्योपि न सर्वः श्रोत्रग्राह्य इति वा
च्यं। व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वात्। अनेन द्रव्यावयवीयत्वमतः पक्षोपाधिः। अतो न व्यभिचारः। द्रव्यादेरपि व्यावर्त्तनाय न पक्षेतरत्वं। केचित्तु
अश्रोत्रत्वमुपाधिरिति पाठं कल्पयंति ध्वंसो साध्याव्यापकतया प्रागभावादिक इति ध्येयं।। ग्राहकेत्युपलक्षणं। कालमेग त्स्यत एव तौ श्रायत्विर
पि द्रष्टव्या। न च समन्येपि किंचिद्देशावच्छेदेनैव याच्य। अन्यदासमवायिनोपि तद्देशत्वसंभवात्।। किं चेति। प्रतियोगिसत्वप्रसंजितप्रतियोगि
कत्वमनुपलंभस्य न तद्विरोधित्वमित्यर्थः। एतच्च प्रत्यक्षपरिछेदे विषयचिंतने तत्रैवानुसंधेयमिति न प्रतायते।। अत एवेति।। सद्भावग्राहिकाभ्यां
न तु ज्ञायमानाभ्यामिति तत्राप्तीतिति तदुपष्टंभः। तत्वादिति। उक्तरूपाविरत्वोपि यावत्तदुपलंभकसमवधानं नियतः।। न हि किंचित्कारणासत्वेपि
कार्योत्पादो यतो येन केनापि ग्राहकेनोपलंभापादनं संभवति।। न चाश्रयनाशानंतरसंयोगध्वंसप्रत्यक्षस्थले व्यभिचारात्त्रैयं सामग्री
ति वाच्यं। व्याप्यपदेनैव वारणात्। तथा हि। व्याप्यत्वं न देत्किंकवारणीयसंद्रियसन्निकर्षादेरवारणात् घटेंद्रियसन्निकर्षाग्राह्य घटाभावग्र
हणं व्यभिचारादिति कालिकं वाच्यं भवति हि यदा घटेंद्रियसन्निकर्षः तदा घट इति व्याप्तेर्वृत्र्व्याप्यः सन्निकर्ष इति तदिता सामग्र्यामे
वघटाभावप्रत्यक्षोत्पत्तिः। नैवमपि समं उभसंध्वंसोपलंभप्रागभावस्य घटाव्याप्यस्य ध्वंसोपलंभमात्रहेतोः सम्बधाने विनेव घटाभावप्रत्य

मि॰ मु॰ ३७ क्षोत्पत्तिरित्यसाधारणोपलंभकपरम्पराप्यायं तथा च प्रतियोगितदसाधारणेतरयावत्तदुपलंभकसमवधाने सत्यनुपलब्धिर्योग्या
नुपलब्धिः पर्यवसन्ना। न चैवं स्फुटालक्तसंयोगाभावप्रसक्तेर्व्यभिचार इति। संयोगिनः संयोगप्रत्यक्षासाधारणकारणत्वादिति भावः। वायु
स्पर्शेति। यद्यपि वायुध्वंसे स्पर्शवत्त्वमुचितं। तथापि वायुप्रत्यक्षतायां विप्रतिपन्नं त्वगिंद्रियोपनीतस्पर्शध्वंसमुभयमतानुरोधादुक्तं। न
प्रतिनियतेति। न परस्परव्यभिचारिप्रमाप्रकप्रमापकप्रमाण्यादुरित्यर्थः। तेन क्षित्वाश्रमजनने स्वेन परिमाणग्राहिणा परिमाणाश्रमजनकेने
वैकत्वग्राहिणा च न व्यभिचारः। एकावच्छेदेनेति देशकालसाधारणं। अतो नैकाधिकरणाकर्मिकांगादिभिर्व्यभिचारः तेषां भिन्नसमयाव
च्छेदेन हेतुत्वेः। न चैवमत्रावच्छेदकत्वे समानदेशत्वं व्यर्थं। येन चरणावच्छिन्नशरीरात्मप्रतियोगिकाभावांशे पनसंयोगाभावमन्यामाविषय
कप्रमिति विषयाभावमनेकांतवारकत्वात्। रूपसमादौ व्यतिचारवारणाय समानेन्द्रियेति। प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः। न च विशिष्टा
भावस्यातीन्द्रियेपि सत्वाद्व्यभिचारः। तादृशसाक्षात्कारविषयत्वस्यैव साध्यतयातीन्द्रियसाध्याभावाभावादिति भावः। यत एतादृशसाध्य
विवक्षितं अत एव नीलावलाकेसादौ न व्यभिचार इत्याह। अत एवेति। ननु मिथ इति विशेषणप्रक्षेपोपष्टंभकतयाग्रंथोपमवतारणी रा॰ म॰
यः मिथः पदद्वानेप्युक्तविवक्षाविरहे तत्र व्यभिचारवारणादिति। आश्रयेणेति। आश्रयग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः। व्योमेकेति। ३७

ननु व्योममात्रवृत्तिगुणत्वं पर्यवसितो हेतुः तत्र च गुणांशो व्यर्थश्चानन्वयांशे सानवच्छिन्नसत्तावत्त्वानि सत्त्वं साध्यं तत्र च साध्ये व्योमनि दृष्टवि शेषपदार्थे व्यभिचार इति गुणग्रहणमिति वाच्यं मीमांसकानां सत्ताविशेषयोरनभ्युपगमेन तत्साध्ये तद्विष्टव्यभिचारवारकविशेष णोपादानेनौचित्यादिति। मैवं। व्योममात्रवृत्तित्वं यदि व्योमेतरावृत्तित्वे सति व्योमवृत्तित्वं तदा व्यर्थविशेष्यत्वमिति व्योमेतरावृत्तित्वमात्रमर्थः तावन्मात्रं च समवाये व्यभिचारि तेन गुणत्वविशेषणमिति भावः। अत्र यद्यपि मीमांसकानामन्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वाद्व्यतिरेकोपास नावश्यकत्वे व्योमत्वजातेरभावेन शब्दाश्रयत्वस्यैव तत्त्वे व्यतिरेकव्याप्तिमर्थविशेषणात्तया तुर्ग्रहा। यत्र नित्यताभावस्तत्र च शब्दत्वाभाव इति व्या प्तिग्रहसंभवात्। न च तथासत्यसाधारण्यमिति वाच्यम्। एवमपि तद्वारकविशेषणोपादानानौचित्यात्। व्याप्तिग्रहाणौपयिकत्वात्। अ साधारण्यं हि सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वेनागृहीतव्याप्तिके निर्वहति। असाधारणवारकविशेषणस्य व्यर्थत्वात्। तथापीयं च न पक्षय त्रे हेतुतासिद्ध्यै व्यतिरेकोपासनासार्वत्रिकी न तु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहोऽपि सार्वत्रिक इति व्यर्थविशेषणात्तया व्यतिरेकव्याप्यग्रहेऽपि शब्दा अ न्येतरावृत्तिगुणत्वे हेतौ विपक्षावृत्तित्वमक्षतमेव। अत एव शरीराजन्यत्वहेतौ कर्तृकत्वसाधकत्वात्तत्सिद्धान्त इत्युक्तमीश्वरवादे। वस्तुतस्तु। असाधारणोऽपि हेत्वाभासेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमपि तु व्याप्त्यनिश्चय इत्युक्तं हेत्वाभासे। तथा चासाधारणवारकविशेषणसार्थकम

मि०श्रा०

३८

वक्ष्याप्तिग्रहोपयिकत्वादिति ध्येयम। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतूपस्थितिमर्थविशेषणतानविज्ञं। नचशब्दाश्रयपस्थितिस्तद्गुणत्वाभावोय
स्थितौ तदवच्छिन्नशब्दत्वाभावेपि समानेति परमार्थः शब्दत्ववदिसम्मते। तन्मते षड्विधेवेघःलः शब्दसमवायादृष्टान्तः। उभयसिद्धदृष्टा
न्तत्वं तत्रैनतु दृष्टान्तस्योभयसिद्धिरितिभावः। यद्यपि श्रोत्रग्राह्यत्वं श्रोत्रजन्यज्ञानगोचरत्वं त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिमते श्रोत्रजन्यज्ञानएवा
नैकान्तिकं तथापि श्रोत्रजन्यज्ञानजनकश्रोत्रसन्निकर्षाश्रयत्वादिस्तद्वतासर्थम्। नचाग्रेतनश्रोत्रपदवैयर्थ्यं उपनीतस्पर्शा
देरपि श्रोत्रप्रत्यक्षविषयतया विशेषणत्वेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यासामग्र्यसानिसेतया व्यभिचारवारकत्वात्॥ विशेषणासन्निवेशेपि
विशिष्टधीहेतुत्वात्। नचतज्ज्ञानं श्रोत्रस्यप्रत्यासत्तिः किंतु मनसः संयुक्तसमवेतविशेषणतातत्भावादित्यत्र विस्तरः। विशेषेति। शब्देतर
विशेषगुणासमानाधिकरणेत्यर्थः। तेनवायुस्पर्शेन व्यभिचारः। यद्यपि शब्देतरेत्यंश्यं तथापि परेषामसिद्धिवारकस्यापि सार्थकत
यादृष्टं। एकवृत्तिपदं मनोदिक्संयोगादावनैकान्तिकतावारणाय। गुणपदं मनःकर्मणि व्यभिचारवारणाय। नचतद्वेगे तथा
सस्यापि व्यभिचार इति वाच्यं। निरंतरगतिसंतानस्यैव तन्मते वेगत्वादिति भावः। पृथिवीति। पाकजरूपादावनैकान्तिकवारणाय पृथिवीत रा०म०
रेतिमूर्तविशेषणामिस्यदंजत्वावयविरूपादौ तद्वारणाय। भूतपदं ज्ञानादावनैकान्तिकवारणाय। संयोगादौ तद्वारणाय विशेषगु ३८

णापन्नमितिभावः। अत्रबहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणावत्त्वमन्तत्वमिति यथाश्रुते व्यर्थविशेषणात्वापनित्यसमवेतत्वबहिरिंद्रियग्राह्यविशे
षगुणत्वादिस्यत्वेहेतौ तात्पर्यं। अत्याकाशेति। स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावेसतिनिःसमवेतसमवेतैकमात्रवृत्तिगु
णत्वादिसर्थस्तेननाभिसंयोगजशब्दविशेषभागासिद्धिः। ज्ञानादेःपरमाणुकर्मणिपरमाणुसंयोगेचोनयथाश्रुतमादायव्यभि
चारइतिभावः। अत्यासङ्गेति। संयोगादौव्यभिचारवारणाय समवेतज्ञानादौव्यभिचारवारणायपानात्मेति। घटादिरूपादौतदर्थंविभ्विति।
गुणायेद्यसंपातायातम। यथोक्तविभुसमवेतत्वस्यैवसमर्थत्वादिसर्वधेयं। ननुशुकप्रभवत्वंवर्णानानुमीयतेप्रत्यभिज्ञानतोनित्य
तयानिर्णीतवर्णेशुकसारिकाप्रभवत्वरूपवैलक्षण्यप्रतीतेर्भ्रमत्वात्। तथाचशुकप्रभवत्वंनिसादिस्यैववर्णस्यवैलक्षण्यपत्तद्यद्य
निगतत्वेजात्यनिबंधनशुकप्रभवत्वानुमित्यैवनिर्दुष्टमिति। कोलाहलेदृष्टानास्तिकैर्वेगत्वज्ञातौमानमस्तितत्कुतस्तत्पाम्यथासिद्धिरित्यत्रचे
गत्वादिजातिसाधकमानान्तरमाहकिंचेति।। प्राच्यादीति। यत्रदेशेशब्दउत्पद्यतेतद्देशप्रभवत्वमित्यर्थः। सचदेशःकस्यचित्प्राचीकस्यचिदप्र
त्यतिनैकत्रविरुद्धजातिद्वयसमावेशशंकस्यापीतिभावः। अननुगतत्वेनेति। सकलसाधारणशुकप्रभवत्वरूपैकोपाधिवज्ञानागत्वसाधार
णैकधर्माभावेननतस्यानुगतत्वादितिभावः। तेवाश्रयदृति। नन्वयमयस्मिंवातःसत्योघ्यवजिहीर्षयाप्यवहन्नेव्यक्तानेचजातेस्ववहा

राथेमन्यानपेक्षणात्। अपिच। तारत्वादिर्न जातिस्तन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तित्वात्। यदेवत्वस्यैकापेक्षयातारत्वं तदेवान्यापेक्षयामंदत्वमिति मंदत्व
स्यतदन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्। अत्राहुः। व्यवहारः शब्दप्रयोगात्माप्रवृत्तिनिमित्ततानमपेक्षते न च तारशब्दप्रयोगे सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंध
कतावच्छेदकजातिमानयमित्यात्मके विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिविशेषणीभूतप्रवृत्तिनिमित्तनिश्चयः। सजातीयोपस्थितिविनैसाक्ष
येगरत्वमारोगृहीतेपि जातिविशेषतद्विशेष्यणाग्रहसापेक्षतया प्रवृत्तिनिमित्तग्रहविलंबेन शब्दप्रयोगविलंबः। ननु यावद्व्यवहारीयज्ञा
नेपि व्यवहारार्थमन्यापेक्षापीतिचेत्यथाशयः। अन्यूनातिरिक्तव्यक्तिकतयावन्नजातित्वबाधः किंतु घटत्वकलशत्ववद्भेदविरहः। तथाचप्रका
रांतराभावात् बाधकाभावाच्च तज्जातित्वमावश्यकमिति। भेदस्तयोर्नास्तीतिचेदुच्यते। यदेवत्वस्य वस्त्वेकापेक्षया तारत्वं तदेवान्यापेक्षयामंद
त्वमित्येकस्यैव प्रतिबध्यप्रतिबंधकतावच्छेदकलक्षणानानाधर्मसमावेशात्तानायदप्रयोगः। नचैवमुभयोरभेदे तन्निबंधनविरुद्धधर्माध्या
सो विरुध्यतइति वाच्यं। एकप्रतियोगिकतारत्वमंदत्वयोर्विरोधेनतन्निबंधनविरुद्धधर्माध्यासोपन्यासाविरोधादितिकु। ननु तारत्वमेव तु गात
गत्वं तु नानास्तित्वमत आह। गकारेत्विति। गत्वत्विसर्थः। अननुगमश्चेति। अत्राननुगमकप्रकारांतरस्वतत्त्वानुगमकप्रकारांतराभावेन तदर्कत्वे
ते व्याप्यतारत्वादिनानात्वस्वीकारादित्यर्थः। एतच्च सर्वव्यक्तिविशेषानुमायकजात्यभिप्रायेणोक्तं। इदानींतारत्वाद्यभिप्रायेणोक्तमिति। अ

पौनरुक्त्यमिति ध्येयं। तज्जातीयत्वेन। नन्विदमयुक्तं प्रतीत्यैव विरोधात्॥ आहुर्वैविध्यादर्शनान् किंच तत्पदस्य स्ववेनामशब्दतया प्रवृत्त
वाचकत्वेन धर्मेयरत्वधर्मिपरत्वं वा। आद्ये तत्पदसमभिव्याहृते वकारस्याभेदमुखस्य तत्तया वाधः। द्वितीये वासंभवः स्फुटएव। किं
च। श्यामो मधुरस्तदुत्पन्न इत्यामपाकदशायां बुद्धिव्यपदेशवदिहापि गकारान्तिमजकवायत्वविनाशाविषयकएवतद्वृत्तादविना
शबुद्धिव्यपदेशादिः स्यादितिविषयत्वेदव्यक्त्वावैपरीत्यमपिकृतेन स्यादिति। अत्राहुः। तत्पदसमभिव्याहृतएवकारोऽभेदमुख
त्वेः तत्पदं चाभेदभानाभावात्ज्ञात्याश्रयत्वेन तद्व्यक्तिपरमिति तदभेदपरस्तथाव्यपदेशस्तथैव प्रतीतेः। अभेदभाने तु तत्त्वजात्या
द्विंगितपरत्वेन्यावत्तद्व्यक्तिपरमिति सामान्यभेदाभावपरः। ततएव सामान्यशब्दस्य व्यक्तिविशेषव्यक्तिसामान्यवचनत्वभेदेनात्र
घटत्वमोमाभावतदवच्छिन्नाभावाभावाभावोभयपरत्वात्। वैपरीत्यमवच्छेदकानुगौरवात् निरसनीयानानात्तानानां विषयांतरकल्प
नायेक्ष्या प्रत्यभिज्ञानमात्रविषयभेदकल्पनायां लाघवादिति दिक्। ननु तथापि कदाचित्तेषां केदाचित्तज्जातीयोपमितिबुद्धिव्यप
देशयोः किं विषयमकमितिचेत्। सत्यं। यत्र स्वतो विलक्षणात्तयोज्ञत्वेप्यतात्पवच्छिन्नाभेदज्ञानं तत्र सोयमितियत्रनुगामित्वेन उपस्थि
तजात्यवच्छिन्नात्वेदज्ञानं तत्र तज्जातीयोपमितिबुद्धिव्यपदेशाविति। अस्मदादीति। इंद्रियग्राह्यजातिमानात्मापीति वहिःपदार्थो हि र

सि॰मु॰ द्रियग्राह्या जातिरस्तीति जातिमत्त्वाद्वहिरिन्द्रियजन्यसामान्यप्रत्यासत्तिजन्योपनीतभानाश्रयानित्यस्यापि जातिमतो विषयोक
८० रणामित्यस्मदादीति। लौकिकज्ञानवदित्यर्थः। तेन लौकिकवहिरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयजातिमत्त्वादिति हेत्वर्थः। ननु योगि
वहिरिन्द्रियविषयासपरमाण्वादिव्यभिचारवारणायास्मदादीति। तथा सति तु तेव्यभिचारावारणात्। किंच। योगजधर्मानुग्रहसंवाक्षुषप
ति किंतु वस्तुस्वभावाप्रवाचमेन प्रवर्तमानोन्द्रियस्य यत्र योग्यत्वमभिहितमपि ग्राह्यतीति असन्निकृष्टसन्निकर्षेनुपपद्यकल्प
ते। शक्यानेष्ठणोति योजनशतादिस्यादिव्यवसरमारणादिग्राहकत्वप्रतिपादकागमाश्रवणात्। तथा च वहिरिन्द्रियग्राह्यजातिम
त्त्वं न तस्येवेति कव्यभिचारशंकापत्तोस्मदादिपदमिति यथोक्ते एवार्थो ग्रन्थस्येति। व्यापकेति। एतच्च मतभेदेन विशिष्यहेतुरूपव्या
पकसमवेतविशेषगुणत्वादिति। हमेतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वादिति समन्मते। प्रथमस्यास्मन्मते भगवत्ज्ञानादौ द्वितीयस्य तन्मते रू
पादौ व्यभिचारादिति दिक्। अनात्मेति। आत्मैकत्वे व्यभिचारवारणायानात्मेति। तस्य च आत्मासमवेतत्वसार्थः। प्रसक्ष्यपदं जलप
रमाणुरूपादावनैकान्त्यवारणाय। नूपपत्वादौतद्वारणाय गुणपदमिति भावः। अव्याप्येति। स्वात्यताभावसमानाधिकरणत्वात्। अस रा॰ म॰
ताभावत्वं चात्र नित्यसंसर्गाभावत्वमिति संयोगरूपस्वात्यताभावसमानाधिकरणे संयोगात्यन्ताभावेन व्यभिचारः। अथवा। व्याप्यवृ ८०

त्तित्वमवच्छिन्नवृत्तित्वं संयोगस्य तादृशाभावे व्यभिचारवारणाय गुणपदं प्रयोज्यमिति भावः। यद्यात्मवृत्तित्वसमवायेन प्राविवक्षितं।
ईश्वरज्ञानत्वमिति। ईश्वरज्ञानादिकमित्यर्थः। बहिरिति। इंद्रियांतराग्राह्यत्वे सतींद्रियग्राह्यत्वमिंद्रियव्यवस्थाहेतुत्वं तावन्मात्रमा
त्मैकत्वगतमत उक्तं। बहिरिंद्रियेति। तथा च बहिरिंद्रियांतराग्राह्यत्वे सति बहिरिंद्रियग्राह्यत्वं तावन्मात्रवृत्तिरूपत्वादौ व्यभिचारीति गु
णत्वादिसुत्तं अत्र च बहिरिंद्रियग्राह्यत्वे आत्मैकत्वे व्यभिचारवारणाय पक्षे वेयदिंद्रियाग्राह्यत्वेंद्रियांतराग्राह्यत्वबहिरिंद्रिय
ग्राह्यत्वं चांक्रियेत तदा सर्वथाविरोध इति बहिरिंद्रियांतराग्राह्यत्वविशेषणमुक्तं। उत्कर्षेति। अत्र जातिपदमनोमहानुत्कृष्ट इत्या
दिपदप्रयोगमात्रपरिमाणस्यापि तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तद्धिति आकाशादौ व्यभिचारवारणायेति भावः। यद्यपीदं परमाणुपरिमाणास्
र महत्परिमाणमुत्कृष्टमिति प्रयोगात् व्योमादिपरिमाणेऽनंततथाप्युभयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिर्विवक्षिता। साधनेति। यदवच्छिन्ने
साध्यं प्रसुपाधेरव्यभिचारस्तस्य बहिरिंद्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वादेः साधनस्यावच्छेदकत्वं दृष्टव्यं न तु सर्वस्य उत्कर्षगर्भादेः साधन
स्यावच्छेदकत्वे गुणत्वादेः साध्याव्यापकत्वादिति। यद्वा तु द्रव्यनयोर्वा पर्वोयास्तदा न कोपि साध्याव्यापकत्वेति अतो दोषात। माहस्पर्शेद्
ति। वस्तुतः स्पर्शवत्समवेतत्वे व्यर्थविशेषणप्रवेशाद्ववेशाभ्यां साध्याव्यापकत्वग्राहसंभवात्। न तु तस्य साधनव्यापकत्वमिति चेत्। स

मि॰ स्मृ॰ ४१

त्यजतर्हि तमुपाधिं विशेषणाप्रवेशविशाभ्यां साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसंभवादिति। तथापीति। कालोपाधित्वं तन्नष्टा
स्यव्याप्यमित्यर्थः। स्यादेतदिति। न च तथापीत्यनेनानित्यत्वाभ्युपगमदर्शनाद्दोषनित्यानुमेयतायां प्रवाहस्यासंभवादिति वाच्यं तथा
पीस्मादेराक्षेपस्यस्मरसाचारेत्यादिनैवोत्तरेणानिराकरणात् तत्प्रसंगेन स्यादेतदित्यादिना वाप्यंतरावतारणात्। प्रवाहाविच्छेदेऽवदस्य सर्व
दातुल्यत्वपत्तायथेकत्रकालेसत्तथास्मरणापीति विवक्षितं तत्प्रविच्छेदेन संभवतीति सर्वदानुमेयतां व्यवस्थापयति स्यादेतदितीदृति कश्चित।
विवादेति। स्मृतिमात्रपक्षीकरणे शतो बाधसिद्धसाधने मस्मृतामितस्सर्ववोधकत्वे विवादपदत्वं च विशेषणं। अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने
पितदुभयप्रसंगात्। न च तदुभयमेवानुक्तस्मृतिग्रहणेनेति वाच्यं तादृशस्मृवेदसाधारणत्वेनान्यातोवाधापत्तेः॥ न च लोभस्याप्यमूलकस्म
त्यारप्पिकराविन्नादृशविवादपदत्वसंभवेनाशतो वाधः। अपूर्ववोधकत्वेनाप्रमाणकत्वस्योक्तत्वादिति भावः। स्मृतपर्यतीति॥ स्मृत्यर्थानु
भवजन्यकवेदमूलकत्वमत्रातेनवेदेनाप्यव्यापिना न संभवतीति पक्षस्य धर्मताबलादनुमेयस्यापि वेदस्य पर्यवसानमिति भावः। अविगीत
ति। लोभमूलकस्मृतेर्विगीतत्वात् न्यायमूलकस्मृतेर्महाजनापरिगृहीतत्वाद्व्यभिचारित्वात्रितयमप्युपात्तं। महाजनश्चात्र दृष्टार्थि स्मृ॰
पुरुष इति भावः। ननु वेदमूलकत्वा वेदपरंपराकारणात् तयापि निर्वहतीति उच्छिन्नवेदमूलकतयापि संभावितं न वेदस्थैर्ये प्रमाणमि ४१

त्यत आह वेदेति। ननु वेदार्थप्रमापकत्वस्य स्मृतित्वं चेत्स्यात्तर्हि वेदानुमानात् प्रागनुपस्थितस्मृतिपदप्रवृत्तिनिमित्तापरिचयाद्दुर्ग्रहमिय
मित्यत आह। वेदार्थेति वेदार्थता स्मृतिता चेत्यर्थः। तथा च यावदर्थं नृपादृष्टप्रमापकत्वेन स्मृतित्वेन च प्रसिद्धाता हि मन्वेव वेदमूल
कत्वविवादविषयः पक्षः न च विवादविषयतावच्छेदकं नृपापरिचयः। उभयसिद्धान्तेतरकोटिकान्यतमस्यैव तत्त्वादिति भावः। साध्याप्रसि
द्धिं परिहरति स्मृत्यर्थ इति। ज्ञानान्तरेति। न च तादृशज्ञानगोचरतयैव वेदार्थस्यैव वेदानुवादक इति वाच्यं। न हि यथाकथंचिदुपस्थितार्थ
बोधकतामात्रेणानुवादकता मन्वादेकदा वेदार्थावगमे पुनरुक्तेन तदर्थबोधजननान्नेदृशस्याप्यनुवादकता। तद्विनापि कदाचित्तेनार्थबोध
जननात्। अपि त्ववश्यापेक्षणीयनिरपेक्षप्रमाणबोधितार्थप्रमापकत्वं। तथा च यत्र केषांचित्प्रत्यक्षादिबोधितार्थप्रमापकत्वात् प्रत्यक्षवेदाना।
न च स्मृतिर्निरपेक्षप्रमाणं। अवश्यापेक्षणीया वा। स्मृत्यर्थगोचराचारादप्यनुमानसंभवेन तथानुमितवेदस्यापि तदर्थबोधकत्वादिति भा
वः। तस्येति। कार्येणाकारणानुमाने कारणस्यात् तद्विषयत्वमिति तत्सिद्धान्त इति प्रागेव कथनादिति भावः। उपपन्नेत इति न्यायनयेऽभिमन्ति
त इति गुरुमतेऽभिप्रायत इति उभयमते। व्यभिचारादिति। घटमानयानय घटमिति उभाभ्यां वाक्याभ्यामन्वयबोधदर्शनादिति भावः। अव्यभि
चारीति। अनुगतेत्यर्थः। ननु यथानुपूर्वीनप्रयोजिका तदानदेशीनेत्याहाव विशेषापत्तिरित्यत आह। तदर्थेति। उच्चारणागर्भवाक्यत्वमा

मि॰श॰ न्द्र तु ज्ञारणाप्राप्यस्यादितित्र्याकते। अथेति। ननु लिप्यनुमितमपि कदाचिदुच्चार्यतएव सुरूचेराह। किंचेति। उच्चार्यमाणत्वं वक्त्रे मानो
४२ च्चारणाविषयत्वमितित्वं उर्थातर्भावेन दूषणमिदं न केवलमित्यंशाहेणीति। अपितु ज्ञायमानकारणमात्रस्यैव ज्ञाप्यज्ञापकत्वेज्ञानमात्रसामग्री
त्वाह। अतएवेति। नत्वन्वयविरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन नञ जनकत्वमन्वयविरोधित्वस्यैव ग्रहेतुमशक्यत्वात्। विभक्त्याद्यसमभि
व्याहृतत्वमन्वयविरोधित्वमितिचेत्। न। एवं सति विभक्त्यादिसमभिव्याहृतपदत्वेनैव जनकत्वस्य लाघवेन संभवात्। ननु विभक्त्याद्यसमभि
व्याहृतपदाजन्यो। पस्थितित्वेन गौरवात्। एवं च पदार्थोपस्थितिमात्रस्यात्र तु वाक्यार्थानुभवोऽनुमितेर्वदादिस्वरसान्मतांतरमाह। वस्तु
तस्त्विति। तन्निरपेक्षेति। तद्विनु पलक्षणं पथार्थतात्पर्यकत्वं वीलक्षणं शाब्दबोधसामान्यसामग्र्या नैरपेक्ष्यमपि दृष्टव्यं। न मुतदुभयनैरपे
क्ष्यमव्यं पुक्तम संसर्गाग्रहाद्विशिष्टधी सामग्री स्यादित्यरुचेराह। ये। गपतेति। स्मृतिस्थलीयप्रकारमावारस्थलेव्याप्तिदिशति। एवमिति।
यत्नेवक्तृत्वेनानुमितोवेदत्वेबोधयतीति। अन्यैवात्र शाब्दबोधसामग्री। तथा मंगलकर्त्तव्यतामनुमायतां पक्षयित्वा वेदबोधितत्वानुमानेवि
शिष्टबोधकतयावेदानुमितइतिविशिष्टबोधयतिवेदबोधितकर्त्तव्यतानुमानेनुमंगलबोधकतयावेदान्मंगलावगमः स्यादितिपदार्थमा राम॰
त्रेकर्त्तव्यतावुध्येत। ननु विशिष्टकर्त्तव्यतावाक्यार्थ इति। अभिसंधायाह नत्विति। ननु यदि सामग्रीद्वये तथा विभक्त्यादिसमभिव्याहारा ४२

णांमंगलकर्त्तव्यतांबोधयन्ननुमितेर्वेदोमंगलकर्त्तव्यतांबोधयिष्यतीत्यतआहविभक्तीति।अनुमितेर्विभक्त्यादिसमभिव्याहाराल्ल
कसमभ्यसुभावादित्यर्थः।ननुतत्समभिव्याहृतएवानुमीयतामित्यतआह।मंगलमिति।अविनाभावादिस्तूपलक्षणं।अध्यापरासंश
यांस्वादेनेनाश्वासार्थंचेत्यपिद्रष्टव्यं।अन्यथास्मृतितएवसमस्तार्थोपस्थितौतत्रापिवेदानुमानंनस्यादित्यवधेयं।अत्रेतिकलादेर्वयेणपता
वच्छेदकत्वादितिभावः।वस्तुव्यापारघटितस्येति।एतच्चवस्तुगतिमनुरुध्येति।वस्तुतःईश्वराचाराणांतादृशाचारान्तरासंभवेनतन्मूलत्वमसंभावित
मेवनहिस्वेष्टसाधनतामो नारम्याननुमापप्रवर्त्तितुमर्हतीति।नचभगवदाचारेस्वेष्टसाधनतानुपसाध्यप्रसिद्ध्येनतद्दृष्टोतन्मूलकत्वाभ्या
चारान्तरसंभवेत्।नचविश्वविषयेच्छायास्वेष्टप्रसिद्धिरीश्वरे।समाप्तिरूपफलपारिशेष्याभावेनतत्फलसाधनतानवगमेतदर्थितयामंगला
प्रवृत्तिप्रसंगादित्याद्युक्तं।किंतुतादृशेति।नवेदमन्यान्याश्रयस्तत्र।आचारस्यवेदाम्नलकत्ववादिनंप्रतितादृशाद्दस्यवेदत्वेसाधितेतथाप्
तिनिश्चयः।तथाप्यैतादृशाद्दस्यवेदत्वसिद्धिरितिवाच्यं।भावानभ्यमात।तादृशाचारस्यालौकिकाविगीताचारस्यवेदमूलकत्वनियमा
तदुक्तस्यशाद्दत्वउपजीविप्रमाणानितिरिक्तप्रमाणान्यप्रतीत्यविषयार्थकशाद्दमूलकत्वनियमादितितात्पर्यं।तथाचतादृशशाद्दस्यभगवदी
यत्वेनभ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वमुभयसिद्धमेवसमर्थवशास्यत्रमेववेदत्वमितिवेदमूलकत्वसिद्धिरिति।कालेति॥घटप्रागभा

नि॰ श॰ ४३ वस्यपक्षीकृतस्याकाशत्वादिहेत्वितपाऽर्थांतरमाभूदितिवाच्यस्फोरणायकालकपालान्यावृत्तित्वंतत्रतत्प्रागभावाधारत्वभावावे
द्कविशेषणमिदं।तेनकपालस्यकार्यद्रव्यानधिकरणत्वमेवनसंभवतिकार्यद्रव्यानधिकरणत्वेनकार्यद्रव्याधिकरणभिन्नत्वस्यविव
क्षितत्वात्।अतःपक्षधर्मताबलान्नादृशकालसिद्धिःनचदिशार्थांतरं।दिशोपितादृप्यनतादृशकालानतर्भावेन।नहीदानींकार्यदिक्
मकालकार्यद्रव्यध्वंसःप्रतीयते।तथाचतथासिद्धावप्यसिमतकालसिद्धिरप्रत्यूहानचदिशोपिप्रागभावाधिकरणत्वेकालकपालान्या
वृत्तित्वविशेषणवाधःकालपदेनसाधारणाधिकरणमात्रस्यविवक्षितत्वात्साधारणानधिकरणविभ्वस्यदिक्कालावेव।यत्तुकार्यद्रव्याना
धारत्वंयदिकार्यद्रव्याधिकरणाभिन्नत्वंतदावाधापत्तिर्नेहितादृशप्रागभावसत्वशंका।नचकालएवनतथातस्यकार्यद्रव्याधिकरणत्वस्यै
कत्वात्तद्भिन्नत्वाभावात्।नचखंडप्रलयात्मककालोपाधिस्तथा।उपाधेरनधिकरणत्वात्।उपाधिमतःकालस्यतद्भिन्नत्वाभावात्भेदाभेदानभ्यु
पगमात्।नहिश्यामघटात्पाकरक्तोघटोभिन्नइतिसंभवतिपरंतुश्यामत्वाभावमात्रमिति।तत्रउपाधिविशिष्टस्याधिकरणत्वेउपाधेरप्यधि राम॰
करणत्वादितिदिक्।कार्यद्रव्यानाधारत्वमहाप्रलयेनार्थांतरत्वापादकेमाभूदितिभावकार्याधिकरणत्वेविशेषणमितिसाध्यांतरमुक्त ४३
मितिकेचित्।तन्न।प्रागभावस्यमहाप्रलयवृत्तित्ववाधादेवतदसंभवात्।तस्मादुक्तानुपपत्त्यावांतरप्रलयपदार्थेतथा।स्साधनायविशिष्टप्रति

जानीते कार्येतित्तत्वं। अभावत्वादिति। एतच्च यथाश्रुते यद्यपि कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावे व्यभिचारि तथापि घटत्वनिरूपिताभाव
त्वादित्यत्र तात्पर्यं॰ तेन कार्यद्रव्यानधिकरणत्वात्यन्ताभावेपि न व्यभिचारः। तस्याभावप्रतियोगिकतयाभावरूपत्वात्। अभावत्वेन सुप्र
भावस्याविवक्षितत्वात् तथा च तत्तत्कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावोपि कार्यद्रव्यानधिकरणोपि साधयिषितकाले वर्त्तत एवातो न पक्षस
मानता व्यभिचारः। अन्यथा निरुक्तत्वव्याघातात्। न चान्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधनियमभंगापत्तिः। हेतुभेदेन तत्संभवात्।
न हि कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावो ऽयं काल॰ कार्यद्रव्यानधिकरणाभिन्न इत्यनयोः प्रतीत्योर्हि न चैव विरोधैव विरुद्ध इति न चानुभवविरोधः
। एकत्र कालस्य कालत्वेनाधिकरणत्वादन्यत्र देशत्वेनेति कथमन्यथा कालान्योन्याभावस्य निरुक्ततया कालवृत्तित्वेपि देशतया न कालाधि
करणं। अन्यथा कालः कालभिन्न इति प्रतीत्यापत्तेरिति दिक्। द्वितीयसाध्ये वाभावत्वमनाद्यभावत्वमत एवान्योन्याभावपर्यन्तं दृष्टान्तमतो
न महाप्रलयाव्यवहितपदार्थध्वंसे व्यभिचारः। कार्यत्वात्। इदानीन्तनकार्यत्वात् तेन महाप्रलयाव्यवहितकार्येण व्यभिचारः। कार्यमात्रेति
। मात्रपदस्य कार्त्स्न्यपरत्वेन कार्यपदस्य विभाजकोपाध्यवच्छिन्नकार्यपरत्वेन विभाजकोपाध्यवच्छिन्नपावा कार्यहेतुत्वादिसर्थः। तेन चरम
क्रियात्वादैन व्यभिचार इति भावः। अन्यथा यथाश्रुते मात्रपदवैयर्थ्यं कार्यतावच्छेदकत्वविवक्षायामुक्तो व्यभिचारः महाप्रलयाव्यवहि

मि·श्रा· नशादृष्टत्रिचेत्तजन्मतावच्छेदकावांतरजातित्वांकयाव्यभिचारसंशयइति। अनादित्वावच्छेदकधर्म्मत्वविवक्षायां च सजातीयध्वंसव्याप्य
४४ प्रागभावप्रतियोगित्वमनादित्वं निर्वाच्यमिति व्याप्तेः सामानाधिकरण्यप्रवेशावश्यकतया ध्वंसव्याप्यत्वे प्रागभावस्य कालिके प्रागभा
वसमानकालत्वा ध्वंसस्य प्रविष्टेचेति प्रागभावसमानकालध्वंसिप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रस्य सामर्थ्ये ध्वंससमानकालध्वंसिप्रतियोगिवृत्ति
त्वमात्रस्य सामर्थ्ये ध्वंससमानकालप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्थे विशेषणत्वमिति। यथोक्त एवहेत्वर्थः। न च द्व्यणुकादीनाम
ताप्रलयेपि क्रमिकनाशात्स्यान्महाप्रलयप्राक्कालेनार्थान्तरं। स्थूलकालोपाधिमादाय समानकालतायाविवक्षितत्वात्। तथान्तकालस
सूक्ष्मत्वादिति ध्येयम्। एककालीना इति। स्पर्शवन्त इति परिणामे। अन्यथा मनसां शक्तौ बाधापत्तेः। उपादेयप्रबन्धे सादावुपादेयपदस्य स्वोपा
देयद्व्यणुकपरत्वात् अन्यथा बाधः सर्वत्र सर्वोपादेयप्रबन्धस्यानन्त्यस्वीकारात्। गुणादिसत्त्वे। अन्यपदस्याध्वंसपरत्वेन। अन्यथा बाधस्य स्फुटत्वात् अत
एव हेतुरपि जनकत्वादिस्तु। अन्यथा मेयत्वादिकमेव क्रियेतेति भावः। जनकत्वात् द्रव्यसमवायिकारणत्वात्। अन्यथोक्त एव व्यभिचाराप
त्तेः। परमाणाविति। प्रत्येकं स्वधर्मावच्छिन्नपक्षाः कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवत्त्वं च साध्यं वस्तुतः दृश्यकार्यानधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं रा·म·
तेन परमाणावाकाशसंयोगादित्वेन सिद्धसाधनं। प्रत्येकं संयोगाधिकरणतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वात्। मिलितस्यैव व्यासज्यवृत्तिधर्माधिकर ४५

तावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिति भावः कार्यपदं प्रागभावावच्छिन्नसत्ताकपरमतोन महाप्रलयेनार्थान्तरमिति ध्येयम्। नित्येति। नित्यत्वं गुणा
देर्ध्वंसत्वघटादौ व्यभिचारीति द्वयमुपात्तमिति भावः॥ भूगोलकेति। अवयवानामावायोद्वारेण भूगोलकस्यापि नाशोत्पादात् मध्ये
देशेनाप्यर्थान्तरमिति संतानग्रहणं। यद्यपि यथाश्रुते महाप्रलयेनार्थान्तरं दुःस्थं तथापि प्रागेव कार्याधिकरणानि स्थलेन ध्वंसो विशेष्यः
साध्येषु सर्वत्र कार्यद्रव्यं भूगोलकोपेतेन तत्तद्ब्रह्माण्डावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् अन्यथाप्रयोजकत्वात्। न हि ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिकार्यद्रव्याणाम
पि भूगपधिनाशमाणमोवेव पतियेन विपक्षबाधको भवेदत एव वक्ष्यमाणमेपेति। अत एव चात्र ब्रह्माण्डप्रलयेत्र ब्रह्माण्डान्तरप्रलयसं
शयेन प्रागभावलक्षणोपरत्वगर्भप्रलयकालीनपरमाणुक्रियायाः प्रागभावाभासिसंदेह इति तल्लक्षणान्तरमाश्रीयत इति। एतदिति। पक्षे
धर्मतावलात्। स एकः कालः पर्यवस्यतीति भावः। न चात्रेति। एषूक्तानुमानेष्वित्यर्थः। सर्वेषामिति। सर्वेषामनुमानानामुक्तरूपसाध्य
व्याप्यत्वादित्यर्थः। अनेवंभावे उक्तरूपसाध्यव्याप्यत्वाभावे स्वभावप्रच्यवात्। उपाध्यनुपलम्भेन नातोपाधिकत्वस्वभावस्य निश्चित
त्वप्रत्यवापत्तेः। ननु कश्चिदुपाधिः स्यादिति शंकायामनौपाधिकत्वनिश्चय एव कथं स्यादित्यत आह। अन्यथेति। एतादृशशंकास्कंदनेन
व्यक्तौ व्यनियामकसहस्राणामपि तथाशंकास्कंदनेन अपर्यवस्यात् अनवस्था स्यादिति भावः। ननु यावत्स्वाव्यभिचारित्वमिति न्यायपाठं

मि॰प्रा॰ ८५

कार्यंदनायकिंचिदवश्यंवाच्यंअन्यथालिंगंचार्वाकेविसतोनियामकमाहआगमइति।यद्वास्तवेत्रनियामकेनियामकंतरापेक्षाका
याविप्रमाणाप्यानततत्रियामकाभिधानेनैवपुरुषापुरुषपर्योमोवारंतरावतारेनस्मादिसेवानवस्थेत्यर्थः।तदिदमुक्तंक्तं।प्रसक्तो
नुप्रसक्तेति।आचारेतिप्रवृत्तिजनकत्वेवेदस्यसाक्षादसाधकस्यद्वाराधीनेद्वारचेतानमिछाव।तानमनुत्पाद्यचनेछासाक्षाद्विष्टाजन
नेशाद्वासामर्थ्यादन्यथातिप्रसंगात्।नचान्यतद्वारत्वेनशंकास्पदमपीतिपरिशेषात्तानमेवद्वारमितितत्छिवार्यतइतिभावः।तत्राभिधेति।
तत्राभिधालिङ्प्रत्यर्थःसैवचप्रवर्तिकेतिभाट्टाः।तेषांचायमाशयः।द्विविधाभावनार्थाभावनाशाब्दभावनाचसाचमकरोतिकर्तृव्यत्ताये
क्षितत्वादंशत्रयवती।अन्यथास्वर्गादिकफलनभावयेत्सैतत्त्रितयाधीनत्वात्।तत्राद्यार्थविषयत्वेनार्थभावनापदवाच्या।फलोत्पत्त्यनुकूल
कर्तृशक्तिमात्रंसर्वाख्यातसाधारणंकर्तृत्वात्तितततनोअचेतनस्यरथादेः।तदस्याचशब्दनिष्ठतयाशब्दव्यापारतयाचशब्दभावनापदवाच्याप्रव
र्तनालिङर्थः।तदुक्तंअभिधांभावनामाहुरन्यामेवलिङादयः।अर्थात्मभावनात्वन्यासर्वाख्यातस्यगोचरइति।अर्थात्मत्वेचार्थगोचरत्व
।शब्दभावनाचकिंकेनकथमितित्र्यंशत्रयवती।तदाहलिङोभिधासैवचशब्दभावनाभाव्यांचतस्याःपुरुषप्रवृत्तिः।संबंधबोधःकरणंतदो
यप्ररोचनाचांगतयोपयुज्यतइति।लिङ्॰त्वावदभिधानामकोव्यापारोलिङ्॰निष्ठावश्याभ्युपेयः।करणस्यव्यापारनिष्ठव्यापारजनकत्वस्व राम॰ ८५

निष्ठव्यापारद्वाराहृष्टयथा दण्डकाष्ठादेश्चक्रभ्रमिविशिष्टत्वादिजनकत्वं स्वनिष्ठस्पन्दद्वारचलनादिद्वारा। नचव्यापारस्यफलित्वापातः। अनवस्था
वेति वस्तुव्यापारस्याकारणत्वात्। व्यापारिणा एव तथात्वात्। व्यापारभिन्नत्वे नैतादृशव्यापारः परनिष्ठ यदमप्येतदर्थमेव। अन्यथाव्यभिचा
रान। वस्तुप्रोरन्यतरप्रसंगात्। इति ज्ञानदिव्यापारकत्वस्योभयसम्मतत्वात् सिद्धसाधनमापद्यते इति स्वनिष्ठत्वगर्भमाध्यं तत्र किमित्याका
क्षायां प्रवर्त्तपुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्याकेनेत्याकाङ्क्षायां संबंधेति। अथ तु सत्रस्य लिङः शब्दादपि अप्रवृत्तस्य संबंधबोधस्वच्छक्तिग्रह सहकारि
त्वार्थः कथमित्याकाङ्क्षायां प्ररोचनाचागतपाववसीदेत्सा विधिशक्तेः तेन कतयोपयोगिनीप्राशस्त्यज्ञानेपुरुषप्रवृत्तेः स्तुतिरूपतेति का भवतीति
इत्यात्रतत्वा। अभिधायिनतत्वेनज्ञातास्वरूपसतीवा हेतुरिति प्रसंगादिति प्रवर्त्तनात्वेनज्ञाता न च निःफलेतुः सैवकफलेवाकम्प्रतिसातथा
सांतु शक्यते अपितु भावनात्वेन ज्ञाता न च भाव्यानुपस्थितौ तत्संभवः नच क्रियाभाव्याकष्टत्वादितिसमभिव्याहृतफलं प्रतिभावनात्वेन
ज्ञाता। अतएवाश्रुतफले विश्वजिदादौ फलं कल्प्यते संबंधपथ्यपीष्टसाधनतापर्यवसितातथापि क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि
त्वभिधागतमिति विशेषः। तदेव क्रियागतविनानेसाक्षिप्त तदिष्टसाधनत्वावबोधः। तदयं पर्यवसितोर्थः। उक्तपुरुषवष्टंभेनाभिधाव्यापारविषया
या प्रवर्त्तनात्वभावनात्वज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं लिङ्पदस्य एककार्यप्रवृत्त्यनुकूलाः व्यापाराश्च ज्ञानानुकूला इति शक्तिचतुष्टयमिति। तत्रायं सेके तनि

मि॰शा॰ त्राधामभिधायाज्ञानाभावात्शब्दस्य चव्यवहाराधीनव्युत्पत्तिकत्वेन ज्ञानमात्रजनकत्वावधारणात्। न तु प्रवृत्तिजनकत्वावधारणादित्यन्वि
५६ ताभिधानेवक्ष्यमाणत्वात्। लोकेवाक्यस्यावश्यकेष्टसाधनताज्ञानमात्रव्यापारकत्वेनान्यथोपपत्तेरभिधालक्षणाव्यापारानपेक्षणात्। न
चकारणस्येत्यादिनियमात्तथानियमेस्वनिष्टत्वस्य गौरवेणाव्यर्थतयाप्रयोजकत्वात्। व्याप्तिस्मृत्यादावुक्तो नियमव्यभिचारश्चेतस्योऽनुमित्या
दिकारणत्वात्। तस्मादवश्यवाच्यकेष्टसाधनत्वमेव लिङर्थो नाभिधेति। तदिदमुक्तमसत्यपि प्रवृत्तेरिति। तस्मिन्सतीत्यादिहेतुश्च संकल्पा
पर्वादे। उक्तसाध्येषु यथायोगंपहेतुद्वयान्वयादिति। अपरे तु विधिशब्दश्रोविणा प्रवृत्तिदर्शनेन व्युत्पित्सुस्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारितेच्छां किं
कल्पयति। ताहृशी चैतेनेच्छा ज्ञाता। तच्च सैव लिङर्थ इति वदन्ति। तदपि न। एवमपि हि लिङ॰च्छाज्ञानं जन्यतेन च तत तस्य वर्तके स्वर्गकामादि
पदादेवनत्वाभेनामत लभ्यतया तच्छाकल्पनात्। न च छैवलिप्रजन्यतेवाधादिति। अन्ये तु पूर्वमेव विभ्रमर्थः। वैदिके तत्तज्ज्ञानस्येव प्रवर्तके
त्वादिति वदन्ति। तदप्यसत्। अपूर्वत्वव्याघातात्। अपूर्वपदादपि प्रवृत्तेसायत्तेश्च वेवितु भावनाप्रयत्नज्ञानं प्रवर्तकमिति सा विभ्रमर्थ इति व
दति। एतदपि सर्वास्यात साधारणानोचितमिति मनसिकृत्य संक्षिप्य कथयेम दूषितवान्। तस्मिन्नित्यादिना हेतुद्वयं च यथायोग्यमित्युक्ते। रम॰
अभिधायामभावेन तस्मिन्सतीत्यादिहेतोरनन्वयादिति। ज्ञानस्येति। साक्षादसाधनस्य उपायविषयस्य सम्बन्धः। ते न प्रवृत्तिविषयप्रसक्षेफल ५६

ज्ञानेन च न व्यभिचारः तत्र व्यापारीभूतां चिकीर्षां लक्षयति चिकीर्षा चेति। अत एव कृतिसाध्यताप्रकारिकाफलेच्छाप्रीति न च सा प्रवृत्तिहे
तुरिति क्रियाविशेषयत्वं विशेषणं नस्यापि फलविषयत्वं अन्यथा फलस्यापि धात्वर्थतया क्रियात्वेन तत्र चिकीर्षाव्यवच्छेदेन स्याद
त एव कृतसाध्यक्रियायां भ्रमेणाता दृशेच्छासंभवे पिन साकृतो व्यापार इति क्रिया कृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विशेषिता। तादृशविषयता
दृशेच्छायां कृत्यनुत्पादस्य हेतुताभावाधीनत्वनियमादिति भावः॥ पाकमिति। पाकं कृत्या साधयामीत्येवमाकारिकाया इच्छाया अनुभ
वात् कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीत्यनुभवेनेति शेषः। अन्यथा यथाश्रुतेनेति शब्देनेच्छानुभवाकारकथनपरत्वलाभे विरोधादिति भावः। इ
च्छायाः जन्येच्छायाः। स्वप्रकारकेति। स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्येत्यर्थः। ननूक्तक्रमेण लाघवावतारे कारणतायां ग्रहप्रयोजकभेदाग्रहादिर
पि न प्रवृत्तिहेतुरभेदग्रहापेक्षया गुरुत्वादित्यस्वरसेनाह॥ इच्छाया इति॥ नन्विदमप्ययुक्तं यत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रकारिकेच्छेत्यस्य साधनता
ज्ञानजन्यायां तत्प्रकारिकेच्छायां व्यभिचारात्। यत्प्रकारिकेच्छा तत्प्रकारज्ञानसाध्यैवेत्यस्य रजतस्मरणाजन्यभ्रमस्थलीयरजतेच्छायां स्वमते
न व्यभिचारात्॥ यत्प्रकारिकेच्छा तत्प्रकारज्ञानसाध्यैवेत्यस्य रजतस्मरणाजन्यभ्रमस्थलीयरजतेच्छायां स्व) दित्यस्वरसेऽयं हेतुमाह॥
जनकेति॥ साक्षादविरोधिन इति शेषः। तेन बाधप्रतिरोधादौ न व्यभिचार इति भावः॥ ॥लाघवाच्चेति॥ प्रवृत्तिनिमित्तलाघवाच्चेत्यर्थः॥

॥सत्वंतावाच्यत्वंतुप्रवृत्तिविरोधेनगौरवंप्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण॥तथाचतत्पदावाच्यापिसाप्रवृत्तिहेतुरितिभावः।अस्तिचेति।पाक
स्यासिद्धतयोद्देश्यविषयसिद्धत्वेओदनस्यासिद्धत्वाच्चफलेच्छाविरहइतिभावः।ननुयतएवगौरवात्सापिचिकीर्षापदवाच्या।ततएवनहे
तुरपि।तथाचलाघवात्कृतीच्छैवकारणं।यद्यपिपाकस्यप्राधान्येच्छाविषयत्वमनुभूयतइतितदपिचिकीर्षापदवाच्याकृतिसाध्य
त्वेनेच्छेस्यमानंननुतद्धेतुत्वात्तदपेक्षयाकृतीच्छालाघवस्यतद्धेतुतानिर्वाहकस्यानुग्रहादित्यस्वारस्यात्कृतीच्छापेक्षयाकृतिसाध्यत्वे
नेच्छायांलाघवमेवप्यवस्थापयति॥वस्तुतस्त्विति॥तेनेति।ननुप्राणपंचकसंचारफलत्वेनप्रवृत्तिविषयत्वमापाद्यतेअपायत्वेनवाआ
द्यतदनुकूलःप्रयत्नःप्राणादावपायःसतुप्राणातीन्द्रियतयादुर्लभःप्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्यापिनहेतुत्वात्।किंचउपायविषयाकृति
साध्यताधीःप्रवृत्तिहेतुर्ननुफलविषयेत्युक्तेकृतिसाध्यताज्ञानाभावेनोक्तप्रसंगः।अतएवनकृतौयोपिप्राणसंचारस्यातीन्द्रियत्वात्।अपि
चविषयलक्षणादिव्याह।स्वार्थस्वविशेषणावत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वंकार्यतानानेविशेषणाभावप्रयुक्तेतथाचकातिप्रसंगइत्येकेति।अत्रा
हुः।संचारवत्वेनप्राणस्यैवोक्तरूपकृतिसाध्यःकृतेःसिद्धत्वस्यासिद्धविषयत्वनियमात्।तथाचतज्ज्ञानाचप्रवृत्तिःपापप्राणस्यैवतन्मतेप्रस ख॰ ५७
क्षत्वात्प्राणोस्तुके।अस्मन्मतेतुप्राणवहनाडीदृष्ट्या।नचमनोवहनाडीवत्तेषामायत्तिः।फलवत्तेनतस्याएवतथाभावात्।अप्यास्तु

फलाभावेन प्रवृत्तिविषयत्वायोग्यत्वात् । फलवत्त्वे न चायोग्यत्वे प्राणापानानुपपत्तिः तावता प्रसंचारानुकूलयत्नयोग्यत्वाभावात् । न
तु संचारानुकूले तद्योग्यत्वस्यानवयत्वकृतिसाध्यताज्ञानेन ततः साकृतिरिति जीवनयोनयत्नकृतिसाध्यताज्ञाना नाऽदृष्टनिवृत्त्यपक्षसापादनेकप
मितिवाच्यं । कृतिमात्रसाध्यताज्ञानेऽसत्यतिप्रसंगापादनादुक्तक्रमेण हेतुतायां तादृशज्ञानं विनापि जीवनयोनियत्नोपलब्ध्यभिचारात् । वि
वादाभावाच्च । न च सामान्यतः कृतिसाध्यताज्ञानेनापि चिकीर्षाविलंबेन प्रवृत्तिविलंबः तस्याप्रत्यायकत्वात् । यद्यपि चेत्स्यादिति तन्तु छ । अ
हे कृतिसाध्यप्राणापंचकसंचारो जीवित्वादित्याद्यनुमानसंभवात् । अत एव भ्रमेप्यतिप्रसंगवारणार्थं विशेषणान्तरोपादानेऽन्यथा तस्मा
प्युक्तक्रमेणावारणात् तदपि न क्रियेतेति भावः । वयं तु कृतिसाध्यताधीरेव हेतुरन्यत्तूक्ता उक्तविशेषणापेक्षा तथाहि चिकीर्षाधीनकृतिसा
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेपि प्रकृते चिकीर्षाधीनाकृतिर्योग्यैव विषयस्वभावादिस्यवबीजं । तथा च कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतेः का
रणं । तथा च तथाज्ञानेप्युक्तस्थले न चिकीर्षाधीनाकृतिरयोग्यत्वादुपस्थले प्याद्यपातुतत्तत्ज्ञानमहेतुरेव तत्कातिप्रसंगः । न चान्वय
व्यभिचारस्तादृशविषयविशेषविलंबादेव विलंबात् । अन्यथा भ्रमेण चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेनापि चिकीर्षायामपि प्राणापंचकसंचारे
प्रवृत्त्यापत्तेर्वज्ज्वलेपत्वादिति । ननु चिकीर्षाधीनत्वं न ज्ञाने प्रयोजकं । अपि तु स्वरूपसत् । अतः कथं चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यमपि तादृशकृति

साध्यत्वेन बुध्येतेति न्यूनमनिर्वचनोत्तिप्रसंगइतिचेन्न । नच चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविशेषणसाध्यस्यप्राणपंचकसंचारादेस्तत्सा
ध्यत्वभ्रमसंभवात् क्रियाहितादृशो भ्रमः ॥ अचिकीर्षाधीनकृतौ तदधीनत्वभ्रमात् चिकीर्षाधीनत्वं यस्यां कृतौ वास्तवं तत्साध्येतत्सा
ध्यत्वभ्रमात् अत्र चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणतायां यद्यप्याद्यः कल्पो बाधितः तथापि द्वितीयकल्पस्य प्रसंगे किमपि बाधकं न पश्यामः
। ननु कृतिसाध्यतामात्रज्ञानेपि हितौ प्राणपंचकसंचारे तद्योग्यतया न चिकीर्षाधीनत्वमित्यतएव परमार्थतः कृतित्वेन रूपेणान्ता
न्तविशेषकृतिरेव प्रवर्तकज्ञाने विषयइतिचेन्न । सत्यं । एवं चेत् उक्तविशेषणाप्रवेशात् हि उपायविषयत्वमपि विशेषणाप्रवेशपक्षेतद्वृ
त्तिगत्यातादृशकृतिसाध्यताज्ञानस्य च प्रवर्तकत्वपर्यवसानात् । एवं च स्वेच्छाधीनत्वमपि विशेषणमनावश्यकं भ्रमस्य स्वतयाइच्छा
प्रसयोग्यत्वादेव तत्रातिप्रसंगाभंगात् । अन्यथा सुखेतिप्रसंगासंभवात् । तद्वृगाय उपायविषयत्वस्य विशेषणाप्रवेशायत्नेनकृतत्वात् ।
न चान्वयव्यभिचारः सिद्धेच्छाभावइव विषययोग्य विलंबादेव विलंबात् । न चतत्रासिद्धत्वेतानविलंबादेवविलंबइतिवाच्यं तद्दिहा
पितादृशकृतिविषययोग्यत्वज्ञानस्यहेतुत्वोचित्यात् न हि कश्चित् ज्ञानस्यापि विषयकृतं किंचिद्वैलक्षण्यमीक्षामहे इत्यलमधिनेकेमति
॥ अनुगतेति । अनुगतेकारणे चिकीर्षालक्षणे उपाधिः अयं प्रयोजकत्वप्रसक्तत्वमन्तिमइतियावत् । न तु कारणानुगतोपाधिस्तज्जन्यत्वे च

त्येतद्भूमत्वस्यानवच्छेदकत्वात्। नन्वन्यत्रेति। विशेषस्यावच्छेदकत्वे तु न दोषः। कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वादिति भावः। किंचेत्यादि
नोक्तं दोषं परिहरति। एवमिति। परिचायकतयेति। परिचायकतावच्छेदकमस्तु स एव धर्मो यदवच्छेदेन कृतिसाध्यत्वग्रह इति भावः। भ्रमेणेति।
यच्चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वेन ज्ञायते तच्चिकीर्षाविषयो न तु तदधीनकृतिविषय इत्युक्ते न पक्वान्नाच्चिकीर्षाधीनकृतिविषयः भ्रमेणापि स्या
दित्यर्थः। नच भ्रमः फलं कृतिस्तु क्रियागोचरेति नातिप्रसंग शंकेति वाच्यं एवमपि स्तुत्वद्ववचिकीर्षापत्तेर्व ज्वलेपलानन मुक्तेनपक्वानाति
रिक्तमस्माकमिव तस्यापि चिकीर्षाहेतुरस्तीति भावः। कृतेरिति। यद्यपि नायं नियमः स्वपूर्ववर्त्तिगुणान्तरध्वंसे कृतेर्जनकत्वात् तथापीष्टतिरे
मजनकत्वे नियमो द्रष्टव्यः। न च विरोधिगुणत्वेन तथाभावात्। तत्त्वव्याप्त्यन्तरवर्त्तिसमानाधिकरणयोग्यविशेषगुणत्वमिति न काप्यनुपपत्तिरिति
नहीति॥ न च सामान्यनियमे को दोष इति वाच्यं। यत एव सुखचिकीर्षा न हेतुरतस्तां विनापि कृतिरित्युभयसिद्धमिति सुखविशेष एव
मपि व्यभिचारादिति भावः। शत्रुवधस्येति॥ न च विनिगमकाभावो यत्र द्वेषस्तदभावे इच्छा यत्रेच्छा तदभावे द्वेष इति समनियमादिति वाच्यं।
प्रतियोगिविषयद्वेषस्य भिन्नविषयतया गौरवेणावच्छेदकत्वात् किंतु लाघवेन समानविषयकेच्छाया एव। न चैवं तद्भिन्नद्वेष एव हेतुरस्तु
त्वे पुनरुक्तेरिति वाच्यं इष्टत्वात्। तदुक्तं मायकुसुमाञ्जलौ॥ रागद्वेषाविनाभावात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिति। न च तदभावे प्रवृत्तिरेव तन्निवृत्तिः

मि॰श्रा॰ ५९ ।विषयवैलक्षण्यानुभवात्।प्रयत्नयोगपद्यस्य च वैलक्षण्य एवं संभवात्। न चेष्टसिद्धिरित्यादिग्रन्थविरोधः। यदि द्वेषो नाम मनात्म
गुणः कश्चित्प्रत्यक्षः स्यात्तदा निवृत्तिकारणं कस्तं कल्पयेत्। अन्यस्यैवादृष्टत्वकल्पस्यापि निवृत्तौ कार्यताकल्पनप्रसंगादिति प्रत्यक्षसिद्धि
द्वेषनिमित्तस्यैव निवृत्तिकारणत्वेन कल्पनमित्यनुभवालंवनमित्यत्र तात्पर्यात्। न चैवं ततोऽपि भ्रमे पूर्वपक्षाप्रतिक्षेप इति वाच्यं। निवृत्ति
प्रयत्नस्य क्रियाप्रत्यजनकत्वेन घ्रमजनकत्वस्य शंकानास्पदत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव द्वेषे शंकितत्वादिति न काप्यनुपपत्तिरिति। आ
वनयोनीति। यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिमात्रादपि न भ्रम इति विशेषणस्तादृशो वाच्यस्तथा च जीवनयोनिकृतिविशेषण एव तथास्त्विति माप्य
परीहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषजनकविषयवैलक्षण्यात् भ्रमः। न च जीवनयोनियत्ने तथेति वाच्यं। जीवनयोनीयत्ने
जीवनस्यात्ममनोयोगस्यैवैजात्यप्रयोजकाभावेनैकरूपतया वैजात्यस्य मानाभावाच्चेति भावः स्वेष्टेति। यद्यपीष्टसामान्यसामग्र्यभावा
देव चिकीर्षालक्षणविशेषकार्याभावोऽभ्रमेव दुःखमयेयसामान्यसामग्र्यभाव एवेष्टुचितं तथाप्युपाये पाकादावेव चिकीर्षा न स्यात् सा
मान्यसामग्र्यभावात्॥ न त्वस्मन्मते द्वेषाणामपीष्टसाधनताधी॥ इष्टसामान्यसामग्रीसंयकल्पत्वाद्दियत इति भावः स्वेति॥ यद्यपीष्टव स्म॰
त्तिकार्यत्वे स्वेच्छाधीनत्वं स्वचिकीर्षाधीनत्वं चावगाहते उपलक्षणं कृतिविशेषकृतित्वेनैव तायमानेन वस्तुत एतदुभयमस्तीति किं लाघवेन ५९

तथापि कारणतावच्छेदकतया तत्र धर्मान्तरमवश्यं ग्रहीतव्यमिति तत्र लाघवावतारो द्रष्टव्यः ॥ अन्येत्विति स्वरसोद्भावनं तद्बी
जं तु यद्यद्रूपत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वमिति यथाश्रुतोर्थः तदाकुतः श्रमवारणमेकस्या एव कृतेः भयजनकत्वव्यवस्थापनात् ॥ अथे
द्रूपकृतित्वेन जनकत्वमत एवोक्तं कृतिमात्रेत्यादि तदाजीवनयोनिकृतितोपि श्रमायत्तेरित्युक्तमेवावर्त्तत इत्यादि चिन्त्यम् ॥ अत इति ॥
यत एव कृतिमात्राच्छ्रमो तत एव कर्मकार्यं यावत्तमेव कष्टश्रमसंवलितमिति सार्वलौकिकोनुभव इति भावः ॥ कृष्टेति ॥ सुखेच्छायामवच्छे
दकं तया सुखत्वमिव दुःख्यादिकमपि तथैव विषय इति भावः चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्र चिकीर्षाधीनत्वविशेषणा
जन्यत्वे चिरादकृते तदुपन्यस्य दूषयति विषेति ॥ संज्ञातेति ॥ यद्यपीदानीं स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं संजातत्वावस्थना
स्त्येव तस्मादिदानीं तत्रेच्छाभावात् तथापीदानीमिति नेच्छाविशेषणं वारणीयमभावियो क्वनराजस्यापीदानीमिच्छाधीनकृतिसाध्यत्वादपि
तु कृतिविशेषणात् तथा च संजातत्वाभावेपीदानीं तनी स्वेच्छाधीनायाः कृतेः तत्साध्यमिदमिति जानात्येवेति भावः ॥ नवेदमपि ज्ञानं चिकीर्षा
जनीयत्वात् प्रवृत्तिं जनयेत्तत्रावेच्छासामान्यसामग्र्यभावादेवेत्युत दृष्टितेनो हन्वेति वाच्यं ॥ तन्मते तावन्मात्रस्य चिकीर्षासामग्रीत्वमित्युक्त
त्वादिष्टफलमनेनेति ॥ आद्यप्रवृत्तो व्यभिचारमस्य वाहवस्तु तइति ॥ नचेदानीं कृतिसाध्यत्वं चेदनुभाव्यमाविर्योवनराज्यप्रवृत्तसति

मि॰श्रा॰ प्रसंगभंगायतर्हिनलिंगांतरेणाग्रहेनचातिप्रसंगस्तदामत्कृपभावेनबाधादिस्पष्टेचेणाहृलिंगेतितथाचेदानींमत्कृतिसाध्यताना
५० नेहेतुर्वाच्यः।सचोक्तानुमानाचभावेपिप्राग्उपजाततादृशानुभवप्रभवस्मृतिरस्त्येवेतिकथनप्रवृत्त्यापत्तेः॥नचतदातनमत्कृतिसा
ध्यत्वमिदानीमित्याकारेणानुभवेमातमतेनुभवसमानविषयत्वात्स्मृतेरपिसकालोविषयइत्यधुनाप्रवृत्त्यापादनमयुक्तमितिवाच्यं।
स्मृत्यापिस्वकालस्यानुभवागोचरस्यैववर्त्तमानसामान्यसामग्रीमहिम्नाविषयीकरणादतीतत्वाद्यगोचरवर्त्तमानस्यप्रवर्त्तमानसमयविषय
तानियमात्स्मृथास्वघटइत्यादिस्मृतितोऽप्रवृत्त्यापत्तेरितिभावः।स्वेतिस्वस्यप्रवर्त्तमानपुरुषस्यपविशेषणांतवर्त्ततवर्त्तमानमानतप्रति
संधानजन्यमित्यर्थः।नवातिप्रसंगोमदीयेदानींतनेच्छाविषयसाधनत्वगुविलसमानाधिकरणविहितकालज्ञावच्छेद्यतिसंधानासक
विशेषद्वयसामग्रीसहितायाएवतच्छ्याजनकत्वान्नचेदमुभयविषयमक्षरणादेतत्फलेतदानींतनतदिच्छापात्त्रभावादितिभावः।एत
त्संध्यायामितिइदंतुप्राथमिकमनुमानंनत्वेतदेवयथाश्रुतंप्रवर्त्तकानुमानं।प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वानस्यैवप्रवर्त्तकत्वात्।किंतना
नुमानेसतिसंध्यायामिदानींतनमत्कृतिसाध्यंमत्कृतिनिष्टहेतुताप्रतियोगिककार्यताधिकरणत्वादित्यनुमानं।नचासिद्धिःसमान शम॰
विभिन्नविघततयाप्रथमानुमानेनतत्कृत्वादत्तएवप्राक्कारपेक्षा॥पद्य।उक्तानुमानानंतरंमानसएवतद्विशेष्यकानुभवोवायोसौतमिसनुभ ५०

वो।वायो।सीता।मित्यनुभवानंतरं शीतो वायुरित्यादिवदिति भावः। ननु स्वविशेषणावत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वापेक्षया विषयतयेष्टसाध
नत्वेन लघुतरमित्यत्युक्तौ तत्प्रतिसंधानजन्यत्वस्य तत्र दुर्वहितो त्तावर्त्तितत्वपरत्वात् समानकालमात्रपरत्वाद्वा। अन्यथाकृतिसाध्यता
स्यैतत्प्रवर्त्तकतापत्तेः स्वविशेषणावत्त्वप्रतिसंधानजन्यत्वयोगपद्यस्य विवक्षितत्वाद्वा। तदवच्छेदकं चरूपमसंजातवाधात् मधुकृषीय
कार्यतोत्तानत्वमेव एतस्यनूपस्यात्रापि सत्वात्। तथा वेष्टसाधनत्वमेवानमथासिद्धत्वनियमयोः प्रवेशाज्जुकृतोरमित्यत्र तृचेणावश्यक
तयात्तस्य प्रामाणिकत्वयोगौरवदोषायेसाभिसंधाय तदावश्यकत्वं यतो किंचेति। असिद्धेति। साध्यत्वमसत्वगर्भसाधनत्वं च पूर्वं सत्व
न्नेपतयासत्वार्थे मिसेकृद्दैवकोनेवावसत्वासत्वेहुग्रहेइति भावः। स्वनूपगतत्वपदि स्वनूपावच्छिन्नत्वं तदाहयदीति। अथ स्वनूपमा
वच्छेदेन सत्वात् हात् तदवच्छेदकमुक्तनूपमेव मुक्तदोषानिवृत्ते। तदाह। भिन्नेति। समर्थयति। नन्विदमयुक्तं।। साध्यत्वात् तदवच्छेदकसंबंधयो
स्तैवासंभवाद्धर्मिणस्तावासत्वात्। न हि वृक्षे ऽवर्त्तमानायाऽपि शाखायास्तत्रसंयोगावच्छेदकत्वमेव। अवच्छेद्यसत्वस्यावच्छे
दकत्वात्। यत्रावच्छेद्यधर्मिणि तत्सत्वं तत्रावच्छेदकमपि तथा। यत्रत्वच्छेद्यमसत्त्वपि धर्मिणि ज्ञानादिवत्तत्संबंधं तत्रावच्छेदकम
पि तथैवेति तत्संबंधस्यापि कालस्यावच्छेदकत्वमिति भावः। ननु यदा यद्याहृतिसाध्यतावच्छेदकं तदिष्टसाधनमिति नवस्वानुमानं

मि०मु० शक्तो वा। अन्यथा यत्नत्वस्य संकेतेऽप्यननुगमाद् शक्यग्रह इत्यत आह गौरवाच्चेति। यद्यपि परपक्षेपीदानींमतं भावः तथाप्यग्रेतन
५१ भावाभावात् लाघवमिति भावः॥ ननु कारणतावच्छेदकावच्छिन्नेकारणत्वमिति कृतिसाध्यत्वविशिष्टसाधनत्वमित्यसंदर्भमेव तदिति
कुतो विरोध इति समाधिमाशंक्य निषेधति न चेति। नहीति। उक्ते गौरवाच्च स्तत तत्तथाभावे पि कृतिसाध्यत्वधारश्यामतत्प्रकारः स्तत्वा
वच्छेदकात्वमसंभवात्मेवाकारणत्वस्य सत्वगर्भे तयोर्विरोधस्यानुद्धारादिति कारणकत्वबाध्यं न सप्रवर्तकतायामनुपपत्तेः। इ
त्यनंतरमभिष्पत्वप्रकारवैशिष्ट्यस्य निर्वाहकत्वादिति भावः ननु हन्तेः कपिसंयोगी तदभाववांश्चेति न्यायेन एकधर्मे युगपत्सहारस्तयोः संभ
वे समर्थवैदृष्टान्तरमाह किंचेति। तत्साध्येति तत्साध्यत्वप्रकारकेच्छा भवति। अवच्छेदकत्वेन सुखत्वमिव दृष्टिमपि विषयीकरोत्येवेति भा
वः। तत्साधनेष्टवलवदनिष्टाननुबंधितत्साधनत्वेन ज्ञाते पुंत्वेन विसंवादिफलसंग्रहः। उक्तायाः सामान्यसामग्र्याः त्वादिति भावः। तदे
वेति। कृतिसाध्यत्वसहितमिति शेषः। तथा च विषभक्षणस्य तदानीं दुःखसाधनत्वज्ञानान्नेष्टत्वमस्तीति नातिप्रसंग इति भावः। ननु
सुखदुःखयोर्वध्यघातकभावः रेकाप्यदमपि न। तयोः स्वसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वादित्यभिविरोधपदार्थमाह॥ एकेति। यद्यपि यथा राम०
ऽन्तस्य दुःखसामग्र्यामप्यतिव्याप्तिः तस्याः अप्येककालदुःखासमानदेशत्वादिति दुःखपदं द्वेषविषयपरं तथा च तद्विरोधाद्वेष ५१

विषयत्वाभावाच्छेदकधर्म्मेवत्वं शक्यनिर्वचनमेव। तथापि। क्षेपोपिकथमननुगतेषु तेष्विति तत्राप्यनुद्देश्यत्वं नामोक्तगत्या धर्म्मान्तरं वाच्य
मिति विनिगमकाद्रिरमुद्देश्यत्वमेवानुगमकमङ्गीकृतमिति भावः। नन्वद्देश्यत्वनिरूपाधिकतयैव स्वतइति स्यादित्यस्वरसं वेरा हा। किं चेति॥ नन्वे
वं कृतसजन्यतयाप्राप्यश्चित्तादेः कथं दुःखपुसादचिकीर्षयाप्रवृत्तिरित्यत आह। कृतीति। यथावेतन्नथोक्तमन्यत्रेति भावः। पाकोमत्कृतीति। पाक
इदानीं स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः। इदानीमिच्छाधीनमत्कृतिव्यतिरेकासत्वे सति इदानीं तनमदिच्छाविषयसाधनत्वात्। यद्यदा यदिच्छाधीनय
त्कृतिव्यतिरेकासत्वे सति यदा तनयदिच्छाविषयसाधनं तत्तदा तदिच्छाधीनतत्कृतिसाध्यं यथा मत्कृतिसाध्यं भोजनमिति। अत्र मत्कृतिसाध्यं भोजनं।
यस्मात् दृतिच हुलकालोपाध्युपसंहारे नतु स्थाप्यतिन विरोधः। नचैवं समसंतमात्रगमकत्वेत्रोपवैयर्थ्यं। तन्मन्यभोजनेसंजातवाधस्यविषभक्ष
णेव्यभिचारवारकत्वात्। तद्विने तदा स्वेच्छाधीनतत्कृतिसाध्यं अथ च नवतीच्छाधीनतत्कृतिव्यतिरेके। मत्कारणाभावे कार्याभावनियमात्। कृतिसा
ध्यस्य चजीवनयोनिकृसजन्यस्वेच्छाधीनवृत्तिजन्यत्वनियमात्। नवादाहृतहृतव्यं तदा तनतदिच्छाविषयसाधनं तत्फले तदिच्छाभावात्। विशेष्य
मात्रे च हृष्यादे प्राणापचकसंवारे वास्तीति तदुभयव्यभिचारवारणाय समस्तमिति विशिष्टमुपात्तं तत्रापि हृष्यादेतद्वारणाय कृतिमात्रमन्यत्र तेद्वा
रणार्थं मिच्छाधीनेति। परकीयतद्वारणाय मदिति। इयत्तरमत्रावधेयं। यथा माध्येत्वं तमविस्तथानहेतावपि तद्दृत भावः। तथा सति स्वेच्छाधी

मि॰ग्र॰ ५२ नञ्कृतिव्यतिरेकासत्त्वंयस्यपदात्तदोस्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वमित्यत्रव्यभिचाराभावेनशेषवैयर्थ्यापत्तेः।इदानीमितितुहेतावपिप्रवेशनी
यः।अन्यथाव्यभिचारात्।भाविनोवनगाद्यादीनामिच्छाधीनमत्कृतिव्यतिरेकासत्त्वेमदिष्टसाधनानामिदानींस्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्य
त्वाभावात्।यत्तुसामान्योपसंहारेणाविशेषसिद्धिफलेननतुविशेषप्रसिद्धिरपेक्ष्यामितिप्राचीनमतेनेदमनुमानमितिविशेषाप्रसिद्ध्यादिना
शंकनीयमिति।नचेदानींतनमदिष्टविषयत्वपर्यंतंयदिहेत्वर्थस्तदामधुविषसंपृक्तान्नभोजनेव्यभिचारवारणायबलवदित्यादिकमर्थवन्नवि
शेषणाविरुध्येतेतिवाच्यं॥इष्टपदेनेच्छाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यविवक्षितत्वात्तत्राप्रसिद्धत्वेसतिमधुभोजनजन्यसुखत्वादि।अस्तिच
मिलितभोजनेऽपिमधुभोजनत्वेतज्जन्यसुखत्वेऽसिद्धत्वेचानचतन्मध्यसिद्धेभोजनजन्यसुखेअसिद्धत्वं॥नचविषलक्षणोऽनिष्टसंवलनानियमादि
च्छाविरोधित्वनियमेनेच्छाविषयतावच्छेदकरूपेनतुमधुभोजनमप्यनिष्टविषभक्षणासंवलनेनियतमतोमधुभोजनत्वेतदवच्छेदकमितिसाधुव
त्वेवादितिविशेषणं॥नचविषभक्षणजन्यदुःखासमभिव्याहृतमधुभोजनजन्यसुखत्वेनतत्रेच्छेतिवाच्यं॥स्वतःपुरुषार्थत्वहान्यापत्तेः।इष्टोत्पत्तौदुःखा
समभिव्याहृत्वापेक्षणात्।अतएवचबलवदनिष्टाननुबंधित्वमन्येपिप्रवर्तकज्ञानेनिवेशयति।अन्यथेष्टसाधनत्वमात्रेणैवमधुविषसंपृक्ता
न्नभोजनेवारणात्तत्रापिबलवदिष्टसाधनत्वपादेयंस्यात्॥बलवदनिष्टाननुबंधित्वंचेदानींतनबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं।द्वेषश्चबल राम॰ ५२

वत्वं जातिविशेषः अत एव रागांधस्य न तादृशो द्वेषो दुःखे इति भवति तेन द्वेषादपि प्रवृत्तिः इदमेव चेदानीं तन्नत्वेन द्वेषविशेषणं प्रयोजनमन्य
थारागरागाभ्यां तद्दुःखेऽपि द्वेषातिशयानतिशयदर्शनाद् इत्सिद्धो हेतुः स्यात् कंटकविनाशदुःखजनकत्वात् नच द्वेषे बलवत्त्वमधिकं ॥ दु
ःखमात्रस्यैव द्वेषविषयत्वेनाप्रसिद्धिवारकत्वात् योगिनामपि सुखदुःखयो रागद्वेषसम्भवात् अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवापत्तेः नेवास
नेऽइत्यादिविरोधः अस्मदादिसाधारणात् केरागद्वेषविरहपरत्वात् अन्यथा दुःखमात्रस्य द्वेषाविषयत्वे दुःखस्य सोपाधिद्वेषविषयत्वेन तदभा
वस्य निरुपधिपुरुषार्थत्वहान्यापत्तेः एवं च यथाश्रुते नैव समंजसे हेतौ समर्थविशेषणतात्पर्येन साध्येऽपि बलवदिष्टादिविशेषणाप्रवेशनो
यमिसयथाख्यानं ॥ नव बलवदनिष्टाननुबंधीदमितिज्ञानेः प्रकृसातेदननुबंधित्वमितिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेनावश्यं साध्ये विशेषणप्रवे
श इति वाच्यं ॥ एतावतापि ज्ञानाभावमात्रस्य हेतुत्वलाभात् तदननुबंधित्वज्ञानस्य तेः प्रवर्त्तकत्वानंगीकारात् यत्तु तदननुबंधित्वमिष्टासन्नि
नांतरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं तथा च तादृशकृतिसाध्यताधीर्यदि प्रवृत्तिसामान्यसामग्री तदा नित्ये प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टपदस्यत
त्रोऽप्यरतया प्रसिद्धेरिति तदननुबंधित्वधीर्न प्रवर्त्तिकेति ॥ तत्रानुष्ठानेऽर्त्ति नांतरीयकदुःखाधिकदुःखजनकभिन्नत्वज्ञानस्य नित्येऽपि सं
भवात् तथा च तद्धेतोरितिन्यायादेव तदनुबंधित्वज्ञानाभावो हेतुर्न तु तदननुबंधित्वज्ञानमिति न साध्ये विशेषणप्रवेशः ॥ वस्तुतस्तु बलवद

मि॰ग्रा॰ निष्टसाधनत्वज्ञाने उक्तलिंगककार्यताज्ञानाभावादेव न प्रवृत्तिरिति तत्प्रतिबंधकत्वाभावात्तदभावे हेतुत्वमपि दुर्लभं। न च नित्यानुरोधात्तथा
५३ तत्राप्यस्य लिंगविशेषणत्वात्। उक्तसाध्यस्य तादृशज्ञानकाले बाधेन व्यभिचारवारकत्वाच्च। न च कृतित्वेनैव कृतिविशेषधीः प्रवर्त्तिकेति सिद्धां
तिता। तथा च कृतिसाध्यमित्येव साध्यमिति विशेष्यकृतेर्विषयत्वेऽपि कृतित्वमेव व्यापकतावच्छेदकमिति कृतसत्यव्यभिचारोऽपेन विशेषणान्तरोपा
दानमिति वाच्यं कामना लिंगकस्य न प्रवर्त्तकत्वानुरोधेनोक्तसाध्यास्याव। न हि कृतित्वेन ज्ञातं यत्प्रयोजकं तद्विशेषणान्तरप्रवेशेन प्रवर्त्तकमिति
संभवति। प्रयोजकत्वापादकरूपं तु विशेषणान्तरप्रवेशेन प्रयोजकताव्यभिचारादिति निगर्व इति संक्षेपः॥ यस्येति॥ उपलक्षणमेतदेव
हेतुत्वेऽपि प्रयोज्यमिति भावः। ननु मत्कृतिव्यतिरेकेणासंदृष्टसत्ता सदेव स्यादिति कुतः कृतिसाध्यतेत्यत आह॥ असिद्धेति॥ तथा च हेतुत्व वि
विशेषदर्शनादेव सिद्धत्वे सिद्धत्वे सिद्धत्वेऽसिद्धे विशेषणनिषेधात्परिशिष्टकृतिसाध्यत्वपर्यवसानमित्यर्थः॥ कृतेति॥ वर्त्तमान इत्यर्थः ननु सामा
न्यव्याप्तौ व्यभिचारो विशेषव्याप्तौ वा नाद्य इत्याह सामान्यत इति। नान्त्य इत्याह। अतीतेति तथा चेदानीं कृतिसाध्यश्चेत्तत्र साध्याभावेऽपि हेत्वभा
वादेव न व्यभिचार इति भावः। यत एव मत्कृतिव्यतिरेकासत्त्व इति विशेषणम् अत एव न स्थलान्तरेऽपि व्यभिचार इत्याह। अत एवेति। विशेष्याभावा ए॰म॰
देव तत्र न व्यभिचार इत्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति। यस्येति॥ ननु सामग्र्येव मानमित्यत आह। प्रवृत्तीति। तथा च सामग्र्येवेति भावः॥ लिंगेति ५३